

KÖNYVSZEMLE

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: PELASG ŐSÖK NYOMÁBAN. MAGYAR ÁSATÁS AZ APPENNINEKBEN 1861-BEN. Budapest 2002, 248 l.

„A Szépművészeti Múzeum Antik Osztálya 1975-ben Markos György budapesti orvostól egy családi hagyatékként őrzött, harmincegy tárgyból álló gyűjteményt vásárolt” — közli a szép kötet mottószerű felirata. Ez a gyűjtemény, a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének egyetlen összefüggő, bizonyíthatóan ásatásból származó leletsoportja az alapja és kiindulópontja Szilágyi János György új könyvének. A nagy ívű tanulmánygyűjtemény a lelet egyes darabjainak mintaszerű bemutatásával kezdődik, hogy legvégül, mintegy záróakkordként ismét velük, a Mátyus Izidor rionerói ásatási anyagát a Szépművészeti Múzeum állandó kiállításán bemutató tárló említésével záruljon.

Mátyus Izidor (1836—1870), az 1859-ben az olaszországi Magyar Segély Hadsereghez csatlakozó egykori osztrák császári tüzér főhadnagy 1861-ben, Garibaldi győztes dél-itáliai hadjáratai és Olaszország egyesítése után hadtestével egy ideig a fiatal olasz állam Basilicata tartományában tartózkodott, katonai megbízatása szerint abból a célból, hogy az olasz királyi haderőnek a helyi „rablárok” (*briganti*) fellángoló fegyveres mozgalma ellen segítséget nyújtson. Amint azt az oldalági leszármazottak birtokában fennmaradt gyűjtemény, két Pesten készült rajzos leltár, valamint egy 1861-ben írt kíséreléssel bizonyítja, a jól képzett katonatiszt — műkedvelői szintű régészeti-őstörténeti érdeklődésétől hajtva — a rajtaütések szüneteiben ásatásokat is végzett Rionero in Vulture község közelében. Szilágyi János György a publikáció egyik lényeges feladatának tekintette a gyűjteménytörténeti kutatást is, amely az ásatás helyének és dátumának minél pontosabb megállapításán, a gyűjtemény eredeti állapotának tisztázásán túl a gyűjtő-ásató személyes motivációjára, egy sajátos, modern kori magyar élethelyzet és történelemszemlélet bemutatására is irányult.

A régészeti, művészettörténeti, történeti és levéltári kutatómunka eredményeként létrejött könyv szerkezete a következő: az előszó és a szakirodalmi rövidítésjegyzék után a gyűjtemény 64 oldalas katalógusa következik; 33 tárgy leírása, elemzése technikai, tipológiai, stiláris, illetve ikonográfiai szempontból, a tárgyak részleteit is illusztráló fotókkal. A következő fejezet tárgya az ásatás körülményeinek rekonstrukciója és a leletanyag magyarországi sorsának tisztázása. Megállapítható, hogy a katalógus darabjainak nagy része biztosan 1861. október 12—18. között, „a Rionero in Vulture (...), a monticchio-i erdőség, Ruvo del Monte és Lagopesole által bezárt tíz-tizenkét km-nyi területen” került elő. A harmadik fejezet („*Sine ullo usu urbis* — Lucania a római hódítás előtt”), „Lucania” kultúráinak és népeinek történetét foglalja össze; a negyedik fejezetben („A rionerói lelet helye az itáliai kultúrában”) a szerző visszatér a katalógusban szereplő tárgyakhoz, amelyeket együttesen, régészeti *leletként* értelmez. Az ötödik fejezet a „Pelasg őseink” ironikus címet viseli, Mátyus tévedésére utalva: a tárgyakhoz mellékelt kísérelő leveléből kiderül, hogy az egész ásatás ötletét és motivációját mi adta: a szabadságharc folytatására váró olaszországi légió magyar katonája valamiféle magyar őstörténeti hiedelem elkötelezettjeként a dél-itáliai görög-índigén leletanyagban a „pelasgok” emlékeit vélte felfedezni, akik „Horvát István megdönthetetlen állítá-

sa” szerint a magyarok ősei volnának, s így „őseink voltak Délolaszthon őslakosai is, s az itt talált régiségek részben magyar eredetűek, reánk nézve tehát kétszeresen értékesek”. (Mátyus apjához írt levele 1861-ből.) Szilágyi János György a napjainkban is aktuális művelődéstörténeti probléma iránti érdeklődéssel rajzol képet egy ismert történelmi helyzet kényszerpályáján mozgó személy és szociológiai típus gondolkodásmódjáról, történelemszemléletéről és intellektuális mozgatórugóiról.

A kötet dokumentációs anyaga mind technikai, mind szakmai szempontból messze meghaladja a megszokott színvonalat. A könyv képanyaga egyszerre dicséri szerző, fényképész, kiadó és szerkesztő igényességét: egyszerre teszi tudományos szempontból tanulmányozhatóvá és esztétikailag is gyönyörködtetővé. A tárgyfotókon túl bőséggel szerepelnek kéziratok (levelek és a tárgyakról készült rajzos leltárok) fotói, a gyűjteménytörténet XIX. századi főszereplőinek fényképei és a szerző archívumából származó érzékletes felvételek a helyszín tájairól. Külön kiemelést érdemel a kötet végén található térkép, amely jó eligazítást nyújt a mai Basilicata és az egykori Lucania lelőhelyeiről és természetföldrajzi elemeiről. Legfeljebb egy-két olyan lelőhely hiányolhat az olvasó, mint a mai Campaniához tartozó Pontecagnano és Eboli vagy a mindenkor Lucania és Apulia határán elhelyezkedő Incoronata.

Olyan szerző művéről van szó, aki a mai magyar ókortudomány egyik klasszikusának számít, fél-évszázados kapcsolat fűzi a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményéhez, és a könyv tárgyául választott leletekről is bizvást állítható, hogy nála jobban senki sem ismeri őket. A Fejérváry—Pulszky-gyűjteménnyel kapcsolatos kutatásai és publikációi óta közismert, hogy bensőségesen ismeri az 1849 utáni magyar emigráció problémákkal, konfliktusokkal terhes világát.

Szilágyi az egyetlen magyar kutató, aki kibontakozásától fogva folyamatosan nyomon követi a prae-római Itália nem görög és nem etruszk népeinek archaeológiáját is. Mint arra ő maga e könyv harmadik fejezetén kívül is több ízben felhívta a figyelmet,¹ az itálikus népek kutatása olyan ágazata a klasszika-archaeológiának, amely alig idősebb két-három évtizednél; létrejöttéhez egyaránt szükséges volt Közép- és Dél-Itália szisztematikus régészeti feltárása, valamint az a gyökeres szemléletváltás is, amely az írott hagyományból jól ismerhető népek történelme mellé odailleszti az ilyen hagyománnyal nem bíró népek mindennapi életének tárgyi emlékeit is. E tudományterület születésének volt kiindulópontja néhány újabb regionális régészeti főfelügyelőség, köztük első helyen épp Basilicatáé, a létrejött Olaszországban; a samnisok, umberek, picenumiak, campanusok, brettiusok, daunusok és messapusok vagy épp a lucanusok, mint sokáig csak névről ismert, de immár több-kevesebb biztonsággal régészetiileg is megfogható identitások felfedezése az etruszk-latin világ, illetve Magna Graecia hátszögében; és végül olyan történeti kérdések előtérbe kerülése, mint a „frontier history”, az akkulturáció stb. problémaköre. Ezek az emlékek és problémák, bár itthon alig ismertek, a nemzetközi — főleg olasz, francia, holland — régészetben és ókortörténetben ma már egész kutatói iskolák érdeklődésének a homlokterében állnak, diszsertációknak és konferenciáknak adnak témát, kutatóik legfontosabb rendszeres fórumai az évenként változó olaszországi helyszínen megrendezett *Convegno di Studi Etruschi e Italici* és a tarantói *Convegno di Studi sulla Magna Grecia*. Joggal mondhatjuk, hogy ma már nemigen lehet írni sem a dél-itáliai görög kolonizációról, sem az etruszk civilizáció aspektusairól, sem pedig Itália romanizációjáról a mellettük és köztük élt kis kultúrák, kölcsönhatásaik, kommunikációjuk figyelembevételével.

Szilágyi János György könyvének I—II. és IV. fejezete — a leletek és az ásatás bemutatása, majd együttes interpretációjuk — bizvást kielégíti az itáliai kultúrákkal foglalkozó specialista közönség minden igényét. A katalógusban legfeljebb a figurális terrakották kapcsán használt terminológia egyes fordulatait tennem szóvá kritikusan: ilyen az „erősen elhasznált matrix”, illetve a „fáradt (negatív) forma” említése a leírásokban, amelynél talán pontosabb volna a felület minőségéről beszélni, egyrészt, mivel a negatívok elhasználódásának kérdése korántsem egyértelmű, másrészt pedig mivel egyes tárgyakkal, pl. a 21. sz. női fejnél láthatóan a felület későbbi eróziója az, ami a mai látványt meghatározza (mindenesetre semmiképpen sem tekinteném ezt a leírási szempontot a kormeghatározás megbízható kritériumának); nem elég

¹ Pl. részletes kutatástörténeti áttekintéssel a samnis kultúra, elsősorban az Abruzzók szempontjából: Ant. Tan. 46 (2002) 18 skk. vagy legutóbb, uo. 47 (2003) 35 skk.

világos az sem, hogy pontosan milyen értelemben használja ennél a tárgycsoportnál a „típus” szót a szerző; végül szkeptikus vagyok a „dél-itáliai előképektől ösztönzött” vagy „a görög »Tanagrak« dél-itáliai változatait utánzó” „*indigén műhely*” meghatározásokkal szemben is, éppen a koroplasztikai értelemben vett *típusok* könnyű vándorlása és a terrakotta-műhelyek azonosítását övező bizonytalanságaink miatt; végképp túlzott merészségnek tűnik a budapesti „tanagra” példányok és más, hasonló minőségű darabok „szoros *stilus*kapcsolatáról” beszélni (150. lap, már a negyedik fejezetben).

A negyedik fejezet végső következtetései — hangsúlyozza szigorúan a szerző — mind csak tudományos hipotézisek, — az olvasó azonban megállapíthatja, hogy e hipotézisek megbízható alapokon nyugszanak, amelyek a tárgycsoport körületekinté keltezéséből (döntő részt Kr. e. 360/350—275/250), a világosabb támpontokat nyújtó darabok (főleg a Szilágyi által kiválóan ismert kerámiaanyag) készítési helyének meghatározásából és a terület, az Ofanto, a Basento és a Bradano folyók felső folyása között elhelyezkedő „Melfese” és „Potentino” lelőhelyeinek és leletegyütteseinek beható ismeretéből épülnek fel. Megjegyezzük, hogy Szilágyi mind ebben, mind a megelőző fejezetekben az érintett kutatási területek szakirodalmának kimerítő ismeretéről tesz tanúságot. Klasszikus filológusként azonban legalább ennyire otthonosan mozog a samnis-lucanus vidék történeti forrásaiban és a térség szülőtte, Horatius költői világában is. Mindezeknek a tapasztalatoknak együttes eredményeként állt össze a tanulmányban a jellegzetes, IV—III. századi, hegyvidéki szentély képe, amely nagyvárosi kultúrák és egy *vicus*okba, *pagus*okba szerveződő „indigén” népesség találkozási pontján jött létre, így benne természetes módon kerülhettek egymás mellé lucaniai, apuliai, paestumi, tarentumi és samnis eredetű fogadalmi ajándékok. Minden bizonnyal ugyanezeknek az ismereteknek az összessége vezette a szerzőt a leletcsoport egyetlen feliratos emlékének, a 3. sz. *olpé* „Pakerioi Androphyktai” feliratának megfejtésében is, túl a nyelvészeti elemzés nyújtotta lehetőségeken. Bár ezen a ponton az óvatosság mindennél indokoltabb, nem kizárt, hogy a szentély kultuszának középpontjában álló istenség kilétéhez is kulcsot ad a szépsége miatt is meggyőző olvasat, amellyel Szilágyi a két szót a samnisok Artemis-szerű istennőjének, Mefitisnek szóló felajánlásoként értelmezi.

A fentiekkel szemben arra kell gondolnunk, hogy a III. és az V. fejezetet a szerző szükségképpen más közönségnek szánta: míg az előbbiek a prae-római Itália specialistái számára lehetnek különösen fontosak, a III. inkább a művelt magyar közönség általános tájékoztatását szolgálja, az V. pedig kifejezetten, mint a mai magyar szellemi közélet egyik kurrens témájához írt hozzászólás lehet izgalmas. Az augusztusi felosztásban Lucania néven a III. *regio* részét képező, a modern olasz közigazgatás Basilicata tartományával csak részben egybeeső terület földrajzának és Kr. e. XIV—II. századi történetének bemutatását nyilvánvalóan a további konklúziók felvezetésének igénye indokolta, — a terület kutatásának számos összetett problémáját azonban nemigen lehet egy 30 lapos fejezet keretei között a katalóguséhoz vagy a IV. fejezetéhez hasonló színvonalon, kimerítően tárgyalni. Jól mutatja ezt egy Szilágyi könyvének megjelenése után napvilágot látott monográfia példája, amely mintegy 197 lapon csak ÉNY-Lucania Kr. e. VI—IV. századi történetét tárgyalja, azon belül is hangsúlyozottan a régészeti leletanyagot állítva előtérbe.² A III. fejezetben gyakran csak egy-egy kijelentő módban álló félmondatot és lábjegyzetet kapnak olyan kérdések, amelyeket ma egyébként disszertációtémaként adnak ki doktori iskolásoknak, illetve évekre elnyúló tudományos disputában vitatnak, véglegesen lezártak azonban szinte senki nem tekint: ilyen például a Sybaris „birodalmára” vonatkozó utalás a 112. és a 117. lapon,³ vagy az armentói bronz lovas említése (114), amellyel kapcsolatban az óvatos fogalmazás ellenére is az az olvasó érzése, hogy a szerző a tárgy „indigén” eredetének egyelőre semmivel sem igazolható feltevését sugallja.

² Helle W. Horsnaes: The Cultural Development in North West Lucania, c. 600—273 B.C. Roma 2002.

³ Vö. az évtizedek óta folyó, leginkább a tarantói Convegno di Studi sulla Magna Grecia aktáinak lapjain követhető vita legújabb (?) állapotához P. G. Guzzo „olvasói levelét” a BABesch 2003-as számában (P. G. Guzzo: Il mito di Sibari. BABesch 78 (2003) 221—223), amely egy ugyanott 2001-ben megjelent, 37 lapos tanulmányra reflektál.

Okkal érezzük tehát úgy, hogy a harmadik fejezetet szerzője sem a nemzetközi tudományos vita részének szánta, sokkal inkább olyan, egyéni hangú történelmi összefoglalónak, amely személyes látásmódját közvetíti a művelt közönség felé. A terület bronzkori látogatottságának rövid említése után Basilicata történetét a görög kolonizáció előestéjéről a romanizáció kiteljesedéséig veszi sorra, a szemle középpontjába a különféle kultúrák egymás mellett élésének, kölcsönhatásainak kérdését állítva, különös tekintettel az egyértelműen csak a Kr. e. V. századi „krízis” után azonosítható „indigén” etnikum, a lucanusok etnogenezisére, majd „rómaivá válására”. Mint Szilágyi maga is utal rá (118 sk., vö. még 130 sk.), a lucanusok eredetének és etnikai identitásának kérdése a legnehezebben megfoghatók egyike az itáliai kultúrák kutatásában⁴; éppen ezért nehéz megmondani, vajon helytálló és nem túlzó-e velük kapcsolatban önmeghatározásról (118), létezése tudatára ébredt lucanus *ethnos*ról, mint nagyhatalomról (117; 120), sőt egyenesen „lucanus virágkorról” (124 skk.) beszélni? Bár az akkulturációról, etnogenezisről, virágkorról és pusztulásról szóló történet elbeszélésében Szilágyi elsősorban nagy számú régészeti és írott forrásadat bemutatására támaszkodik, mégis kiviláglik, hogy különösen fontos számára az egymás mellett élő kultúrák egymással szembeni viselkedésének kérdése. Az olvasó sokszor úgy érzi, a fejezet célja végső soron nem más, mint hogy szembesítse egymással a békés átadás-befogadás és az ellentmondást nem tűrő, erőszakos egységesítés magatartásformáit. A VIII. században érkező görög betelepülők és a helybeliek találkozásáról Szilágyi többek között így ír: „A két életforma találkozása kezdetben sokáig túlnyomórészt békés jellegű volt. A görögök városaikat a tengerparton építették és az egy Sybaris kivételével nem törekedtek távolabbi belső területek meghódítására, így inkább szíves fogadtatásra találtak, mint ellenállásra. (...) A görögöknek nyersanyagokra, az erdőkben kitermelt fákra, élelmiszerre és munkaerőre (...), a helyi lakosságnak görög kultúrára volt igénye...” (112 sk.) Ezzel szemben, ami a történet végét, Lucania romanizációját illeti, az ennek szentelt oldalak (130 skk.) üzenete egy korábban, Samnium kapcsán leírt megfogalmazásával cseng egybe: „Ezentúl római polgárként harcolhattak Róma imperiumnövelő háborúiban, elköltözhettek az elszegényedett területekről, zsoldosnak, gladiátornak szegődhettek, vagy a városi semmittevők gyülevész tömegét gyarapíthatták. (...) A terrakotta figurák eltűntek a szövetséges háború után, de a szentély látogatottságát legalább a Kr. u. 2. század közepéig római mécsesek sorozata jelzi: a *pax Romana* hervadt virágai a samnis kultúra sírdombján.”⁵ Nyilvánvalóan ugyanezt az ítéletet takarja a „Pelasz ősök nyomában” III. fejezetének záró mondata is: „Néhány évtized múlva Strabón a lucanusokról írt beszámolóját egy száraz, tényszerű félmondatral fejezte be: *vvv δ̄εισι Ῥωμαιοι*, most rómaiak.” (134.)

Ezek az érzékeny, a ma emberét elevenében érintő mondatok a könyv tárgyál választott történelmi korszakra vonatkozólag mégsem csengenek meggyőzően. Az itálióta városok és a *chórj*ukon élő indigének viszonyáról festett kép túlságosan idealizáltak tűnik, hiszen a ma általánosabb álláspont szerint az erőszak éppúgy jelen volt a görög kolonizáció történetében, mint a vérontás nélküli együttélés, az indigén települések elpusztítására éppúgy volt példa, mint többé-kevésbé virágzó továbbélésükre, és maga az együttélés is számos különféle formát ölthetett, az őshonos népelemek teljes (rabszolgai) alávetésétől a kulturális asszimiláción át az egyenrangú cserekapcsolatokig — alapvetően mindig annak függvényében, hogy mikor, mi volt célszerű az erősebb fél számára.⁶ Megjegyzendő éppen ezért az is, hogy a különféle

⁴ Hogy milyen nehezen átlátható terepen tapogatózunk, jól mutatja az a tény is, hogy pl. az elsődlegesen a régészeti emlékműanyagból kiinduló H. W. Horsnaes (i. m.) arra a végső következtetésre jut, hogy a lucanus kultúra nem más, mint a később általuk lakott területnek a Kr. e. V. század előtt nehezen megnevezhető, csak jobb híján az *Oenotri* és *Choni* nevekkel leírt őshonos kultúráinak a folytatása; éles ellentétben a szakirodalomban jelenleg általánosan elterjedt állásponttal, amely a Közép-Itália hegyeiből kirajzó samnisok egyik ágának, tehát nem is a szó szoros értelmében vett „bennszülött” etnikumnak tekinti őket.

⁵ Szilágyi J. Gy.: A rómaiakra várva. Ant. Tan. 46 (2002) 24.

⁶ Néhány példa: Tarasnak már az alapítási jóslatában is az Iapyx indigénekkel szembeni erőszakról esik szó (Antiochos testimoniuma Strabónnál: FGrHist 555 F 13; vö. ehhez I. Malkin: Myth and territory in the Spartan Mediterranean. Cambridge 1995, 115 skk.: „Colonists as a ‘plague to the natives’”); virágzó

itáliai indigének helyzete és sorsa nem kis mértékben függött saját fejlettségi szintjüktől: éppen ez magyarázza, hogy az archaikus korban a karakteres kultúrájú, jelentős gazdasági erővel és kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező messapusok szomszédságába települt Tarasnak esélye sem volt olyan „birodalomépítő” politika folytatására, mint a jóval gyengébb indigén háttérű Sybarisnak.⁷ Ennek ellenére is úgy tűnik, bizonyos mértékig szinte mindegyik görög *apoikia* törekedett a látóterében lévő termő területek és stratégiai pontok birtokba vételére, főként, ha meggondoljuk, hogy Metapontion és Poseidónia nagy valószínűséggel része volt éppen a sybarisi „birodalmi tervnek” a Kr. e. VI. században,⁸ Kroton és Lokroi pedig maguk is szubkolóniák alapításával igyekeztek ellenőrzésük alá vonni további, szűkebb *chórájukon* kívül eső szárazföldi területeket.⁹ Nehéz volna elképzelni ugyanígy, hogy az Appenninekből kirajzó itálikus népcsoportok, amelyek férfi népessége csakhamar a görög kolóniák elsőrendű zsoldosutánpótlását szolgáltatta, általában „a békés megoldást választották” volna, „ahogy azt az írott forrásokkal szemben a régészeti leletek egyértelműen bizonyítják” (121): önmagában az a tény, hogy a Poseidóniába, Bruttium görög városaiba, Metapontion és Taras hátszögébe betelepülő, oszk nyelvű népesség gyors ütemben vette át a klasszikus kori görög civilizáció technikai vívmányait, tárgyainak divatját és ezzel érzésvilágát is, még nem cáfolja teljesen az erőszakos fellépésükről szóló történetírói híradásokat.

Másfelől, amikor azt látjuk, hogy a Kr. e. III—II. század során a lucaniai szentélyek és más lelőhelyek emlékműanyagából eltűnnek bizonyos tárgycsoportok, vajon feltétlenül úgy kell-e értékelnünk ezt, hogy egy kis kultúra hagyományai szűntek meg, *erőszak* hatására? Hiszen a művészetben belüli okokkal magyarázható műfajkifáradásnak talán nincs is jellegzetesebb példája éppen a vörösalakos vázafestészetnél, amely a Kr. e. 300 körüli években az egész görög világban kimeríti lehetőségeit és kimegy a divatból; a „fáradt matrixokkal” az égei görög központok tanagra-szobrocskáit sokszorososan kicsinyítve és élvezhetetlenné torzítva reprodukáló, provinciális itáliai terrakotta-műhelyek termékei pedig — ahol sorozatok egyáltalán megszakadt a római időkben¹⁰ — talán nem képviseltek olyan abszolút értéket, amelyet ne követhetett volna egyenrangúként a megváltozott társadalomban születő bármely új műfaj.

Végül a strabóni „most rómaiak” kapcsán felmerülhet az is, hogy ugyanez az időszak, a Kr. e. IV— I. század, a lucanusokéval, samnisokéval, campanusokéval, sőt a makedónokéval vagy a molossusokéval

itáliai indigén települések elpusztításáról a görög kolonizáció éveiben lásd pl. *E. Greco*: La Grande Grèce. Histoire et archéologie. Paris 1996, 24. (Timpone della Motta), 32 sk. (Incoronata), 39 sk. (Polybios XII 6 a lokroiiak és területükön őshonos siculok találkozásáról). A XX. század második felének Magna Graecia-kutatásában kimondottan erősödött az a felfogás, amely (saját történeti kontextusában érthető ideológiai reakcióként) szinte teljesen kizárná az itáliai „benszülötték” hatását a nyugati görög kultúrára (a művészettörténeti kutatások területén lásd erről S. Settis historiográfiai összefoglalóját (Atti Taranto 32, Taranto 1992, 155 skk.). Bár az utóbbi időkben érezhetően visszafelé billen a mérleg, azért még a legutóbbi évtized munkáiban is találkozunk a „teljes asszimiláció” felfogását harcosan képviselő állásponttal, mint pl. *N. Cusumano*: Una terra splendida e facile da possedere. I Greci e la Sicilia. Roma 1994, lásd különösen pl. 108 és 128 sk.

⁷ Vö. *P. Wuilleumier*: Tarente des origines à la conquête romaine. Paris 1939, 51 skk. Az sem egészen egyértelmű, hogy Taras expanziójának V. századi Nyugatra fordulását a messapusoktól elszenvedett, 473—467 közötti veresége indokolta-e, amint azt Szilágyi véli, vagy épp ellenkezőleg, Wuilleumier rekonstrukciójának megfelelően, a 467 után demokratizálódott *polis* néhány évvel később revansot vett keleti indigén szomszédain, és Sybaris bukásán kívül éppen ez az újonnan kivívott hegemonia tette lehetővé, hogy immár Nyugat felé, Metapontion és Siris irányába is igyekezzék kiterjeszteni befolyását.

⁸ Az „első acháj liga” vagy „acháj *koiné*” problémájának bibliográfiája bizvást szétfeszítené egy könyvmismertetés kereteit; a legutóbbi hozzászólás talán *J. M. Hall*: Hellenicity. Between Ethnicity and Culture. Chicago/London 2002, 58 skk. „The Akhaians of South Italy and the Peloponnese.”

⁹ Lásd pl. *Greco*: i. m. 36 sk. és 43 sk.

¹⁰ Taras/Tarentum sírjaiban éppen úgy tűnik, hogy töretlenül folytatódtek, még legalább két évszázaddal a város római elfoglalásának hivatalos dátuma, Kr. e. 272 után is, vö. *D. Gräpler*: Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarent. München 1997.

egy időben egyben a *rómaiak* etnogenezisének időszaka is. A Strabón korabeli értelemben vett „rómaiak” pedig, ha a szónak a szövetséges háborúban kivívott jogi státuson túl is volt valami értelme, minden bizonnyal részben a „lucanusokból” is lettek.

Az V. fejezet tartalmi kérdéseiről érdemben és a tanulmányhoz méltó alapossággal csak az újkori magyar történelem és művelődéstörténet kutatója nyilatkozhatna. Csak remélhetjük, hogy lesz olyan szakember, aki megfelelőképpen reagál majd megállapításaira. Egyszerű olvasóként nem nehéz belátni, hogy a rejtett vezérfonál, amely az utolsó fejezetet a megelőzőkhez fűzi — a Mátyus-gyűjtemény sorsának „kifogásán” túl — az identitás, méghozzá a válságba jutott kulturális identitás problémája. A „pelaszg” vagy más kitalált nemzeti őstörténetekben fogódzót vagy legalább vigaszt kereső áltudósok és műkedvelő laikusok ténykedésének tükrében a szerző a saját etnikai, társadalmi, kulturális csoportja válságával küzdő ember lelkének mozgatórugóit kutatja, a megértéssel ábrázolt XIX. századi emigrációs történeten keresztül. Ma már önálló kutatási terület, méghozzá nem is népszerűtlen, annak vizsgálata, hogy miként alkottak és alkotnak napjainkban is fiktív őstörténeteket a „kompenzatív (nemzeti) emlékezet” megszállottjai. Szilágyi mindazonáltal mindvégig tárgyilagosan szemléli Mátyus személyét, képzettségét és tevékenységét: nem a tévedés kipellengérezése a célja, hanem okainak megértése és az érték bemutatása, amelyet a műkedvelő ásató feltárt, függetlenül attól, hogy saját élethelyzetének megfelelően miféle múltat álmodott bele a rionerói lelet tárgyaiba.

A múlt emlékeit vizsgálva azonban, úgy tűnik, végső soron mindig az őt foglalkoztató, jelen idejű problémákra keres választ amatőr és képzett tudós egyaránt. Az az ábrázolásmód, amelyben a „rómaiság” a kis kultúrákat kíméletlenül letipró, mindent egyetlen homogén, ám célszerű egységbe kényszerítő nagyhatalom metaforája lett Szilágyi János György könyvében, arra figyelmeztet, hogy még a legnagyobb kutatók írásaival kapcsolatban is újra és újra fel- vagy el kell ismernünk, hogy „a történetíró — valóban — tudva-tudatlanul mindig a maga korának történetét írja”.¹¹

BENCZE ÁGNES

AZ ATHÉNI HYPEREIDÉS BESZÉDEI ÉS STÍLUSÁNAK ÓKORI MEGÍTÉLÉSE. Ford., a magyarázatokat összeállította és a tanulmányokat írta: *Horváth László*. Budapest 2001, 240 l.

Az attikai szónokok tanulmányozása nem könnyű feladat. Hosszú, tökéletesre csiszolt körmondatok, bonyolult jogi terminusok, szövevényes politikai-történeti háttér — megannyi kemény próbatétel fordító és olvasó számára egyaránt. Alighanem ez az ok is közrejátszott az elszomorító helyzet kialakulásában: a téma magyar nyelven olvasható irodalma egészen a közelmúltig alig tett ki mintegy féltucatnyi vékony füzetkét. A honi termést az antológiákban közölt szemelvényektől eltekintve mindössze néhány, jobbára száz évnél is régebben kiadott fordítás (Démostenés, Lykurgos, Isokratés) jelentette. Ha sikerül is olykor egy-egy példányra bukkannunk az antikváriumok polcain, az elavult nyelvezeten megszólaló beszédek láttán bajosan érthetjük meg, hogy a Kr. e. IV. századi attikai szónokok tevékenységét miért tartjuk a mai napig az antik próza egyik csúcsának.

Az elmúlt évtizedben mintha kedvező fordulat jelei mutatkoznának. A szakterület iránti érdeklődés élénkülését szövegkiadások, monográfiák, általános összefoglalók tömeges megjelenése bizonyítja, miközben itthon is egyre többen vállalkoznak a szónokok kutatására. Szepessy Tibor irodalomtörténeti előadásaiival és szemináriumaiival valamennyi hallgatójában tudatosította a korszak jelentőségét, szemléletével pedig jó néhány tanítványának egy életre meghatározta — nemcsak tudományos pályáját. Közéjük tartozik Horváth László (továbbiakban H.) is, aki közel egy évtizede vette át mesterétől az ELTE Ógörög Tanszékén a váltóbotot (*vitai lampada*), és hazánkban elsőként vállalkozott arra, hogy a tíz kanonizált

¹¹ Szilágyi J. Gy.: *Ant. Tan.* 47 (2003) 36.

szónok egyikének, Hypereidésnek a teljes munkásságát feldolgozza és a nagyközönség számára elérhetővé tegye.

A kötet két nagyobb részből áll. Az első, *Hypereidés élete és beszédei* című fejezet tartalmazza a pseudo-plutarchosi életrajzot, az athéni törvényszéki gyakorlatot bemutató tanulmányt, valamint a hat szónoki beszéd fordítását, bevezetővel és magyarázatokkal kiegészítve. A *Hypereidés-tanulmányok* címet viselő második rész nyolc tanulmányt közöl, amelyekben a szerző a Déliakos-beszéd keletkezési körülményei mellett jobbra egy kérdést vizsgál: „Miként történhetett, hogy egy szónok, akit sokan Démosthenés mellé rangsoroltak, mára teljesen elveszett?” A kötetet szakirodalmi tájékoztató, rövidítésjegyzék és névmutató egészíti ki.

Hypereidés neve az átlagolvasó számára nem sokat mond. H. a lexikonadatok felsorakoztatása helyett antik forrást használ a feladat megoldásához. A pseudo-plutarchosi *Vita* anekdotázó hangvétele, olvasmányos stílusa megadja az alaphangot a beszédek olvasásához. Egyetlen perbeszéd sem érthető meg az attikai eljárásjog alapfogalmainak ismerete nélkül. *Az athéni törvényszéki gyakorlat jellegzetességei* című fejezet (22 skk.) közérthető módon tárgyalja a törvényszéki ékesszólás előzményeit, a bíróságok működését, a peres eljárások ügymenetét. A meglehetősen száraz ismeretanyagot antik testimóniumokkal és szómagyarázatokkal (pl. *sykophanta*) sikerült érdekessé tenni.

Bizton állíthatjuk: Hypereidés nehéz szerző. A néhol az érthetlenségig bonyolult mondatfűzés és a beszélt nyelvből kölcsönzött vulgáris fordulatok megértését nem könnyíti meg az a körülmény sem, hogy a beszédek csak erősen töredékes papiruszok őrizték meg. A fordítás alapjául szolgáló textus összeállításában H. nem elégedett meg a mérvadóknak tekintett szövegkiadás (Jensen, Lipsiae 1917) olvasataival, hanem figyelembe vette *valamennyi* kiadás és kommentár szövegét. Szerencsére H. nem szenved a *prurigo coniciendi* betegségében, így a felelőtlen találgatásokat mellőzve csak indokolt esetben egészíti ki (mindig dőlt betűvel jelezve) a csonkán hagyományozott mondatokat. Az egyetlen merészebb koniekturát, az Aristión név beillesztését a Démosthenés elleni beszéd 20. fejezetének első mondatába (38), látványosan védi egy Aischinés-szöveghellyel (45), amit Harpokration is (s. v. Aristión) megerősít. A fordítást pontosság és gördülékeny nyelvezet jellemzi, emellett erénye, hogy a logográfus eredeti szándékának megfelelően sikerült megtalálni a beszélők jellemét, lelkiállapotát leginkább tükröző nyelvi-stiláris fordulatokat. Különösen így van ez az Athénogenés-beszéd kétségbeesett főszereplőjével: szinte megelevenedik a szemünk előtt, amint az egyiptomi illatszerárustól rászédett Epikratés tanácstalanul szaladgál az agórán. Hasonlóan érzékletes a csábítással vádolt Lykophron vagy az álomlátó Euxenippos portréja, ám a két igazán „hypereidési” darab a Philippidés-beszéd és a lamiai háborúban elesettek dicsőségét hirdető *Epitaphios*. Előbbi hűen mutatja be azt a következetesen makedónellenes magatartást, ami Hypereidés politikai tevékenységét egész életében meghatározta, utóbbi az erejét még egyszer utoljára teljes fényében megmutató Athén hatyúdála.

A fordítói elvek szemléltetésére ezúttal egyetlen példát említünk. A οἱ ἄπ' Εὐρίπου φίλοι kifejezést (38) sok fordító valószínűleg tükörfordítással („euriposi barátok”) adta volna vissza, esetleg egy jegyzetben magyarázva a fordulat jelentését. Ez a megoldás, bármennyire tetszetős is, megtöri a mondat lendületét: az olvasó kénytelen a jegyzetben bogarászni, majd újra kezdeni az olvasást. H. a beszéd főszövegében a „köpönyegforgatók” fordítást adja, majd a jegyzetben (45) értelmezi: „Euriposnak hívták az Euboiát és Boiótiát elválasztó tengerszoros legkeskenyebb szakaszát. Az apály-dagály hatására a tengeráram itt naponta többször változik.”

Az egyes beszédekhez írott bevezetések jócskán túllépnek az általános tudnivalók ismertetésének keretein. H. nem éri be annyival, hogy a szakirodalomban elfogadottá vált értelmezéseket bemutassa — a történeti háttér átgondolt elemzése nemegyszer új, eddig még nem említett összefüggések feltárásához segíti. Az elhíresült Harpalos-ügy kapcsán kifejtett véleményét olvasva (31) sajnálhatjuk leginkább, hogy „*Hungarica non leguntur*”, de meggyőzőnek találjuk álláspontját az Amphiareion-temenos kisajátítására való törekvés indítékait illetően is (58).

Az ókori források gondos tanulmányozására épülő magyarázatok ismételen H. „olvasóbarát” szemléletéről tanúskodnak. A kommentárra szoruló szövegrészek megértését ugyanis homályos hivatkozások helyett antik testimóniumok segítik. A *phasis* terminust például Pollux (71 sk.), a *buleusis* fogal-

mát Harpokration (90) egy-egy magyarra fordított szöveghelye teszi világhosszá, de az akárhány Athénaios-, Aischinés-, Démosthenés-, Plutarchos-, Aristophanés-, Diodóros-szemelvény is érdekes kultúrtörténeti adalékokkal szolgál.

H. először londoni disszertációjában ismertette kutatásainak eredményét Hypereidés utóéletével kapcsolatban: a *The Nachleben of Hyperides* címet viselő értekezés azóta a Hypereidés-szakirodalom egyik referenciamunkája lett. (Vö. D. Whitehead: *Hyperides, The Forensic Speeches*. Oxford 2000.) Jelen kötet második részének tanulmányai az utóélet kérdésének néhány részproblémáját tárgyalják. Egyedül *A Déliakos jelentősebb töredékei és a beszéd megszületésének körülményei* című fejezet (107 skk.) lóg ki a sorból, melyben H. a Kr. e. IV. századi athéni kultúrpolitikának a délosi kultuszhely feletti protektorátus megszerzésére irányuló törekvéseit köti össze Peisistratos hasonló szándékú intézkedéseivel. A régészeti leletek, feliratok, vallástörténeti adatok és történeti források elemzése alapján H.-nak az Atthis-író Phanodémos személyében sikerül azonosítania azt a személyt is, aki Athén területi igényei számára ideológiai hátteret teremtett. *Az elveszett Hypereidés-kódex nyomában* című tanulmány (124 skk.) kiindulópontja két érdekes megjegyzés: a bécsi Brassicanus kijelentése, aki állítólag Mátyás udvarában saját szemével látott egy *integrum Hyperidem cum locupletissimis scholiis*, valamint a Gesner—Simler—Fries-féle Bibliotheca-Epitomé figyelemreméltó *Hyperidis fragmenta quaedam orationum extant apud Paulum Bornemiza episcopum in Hungaria* bejegyzése. Ám hiába a felvidéki kutatómunka: ha a néhai nyitrai püspök birtokában volt is valaha Hypereidés-kódex, mára nyomtalanul elveszett. Nekünk, magyaroknak, különösen torokszorító a nyitrai könyvtár jelenlegi állapotának leírása (131 sk.): „A belső elrendezés, még az ablakpárkányok zöld festése is pontosan ugyanolyan, mint... száz esztendővel ezelőtt volt, az ünnepélyes megnyitás alkalmával. A polcokon gondosan elhelyezett, eredeti helyükön álló könyvek többségét alig-alig használgák...” A szónoki kánon kialakulásának folyamatát vizsgáló *Hypereidés a tíz kanonizált szónok között* (135 skk.) című fejezettel kezdődik az utóélet kérdését tárgyaló dolgozatok sorozata. Bár a tanulmányok között nehéz lenne rangsort állítani, magunk a „*Sajátosan*” — *Hypereidés szókincse az ókori lexikográfusoknál* (144 skk.) című fejezetet tennénk a képzeletbeli dobogó legfelső fokára. H. részletesen áttekinti a Hypereidést név szerint említő glósszográfiai, onomastikai, etimológiai forrásokat, meghatározza a 18 szerző, illetve lexikon egymáshoz való viszonyát, majd magyarázatát adja Hypereidés kiugróan magas idézettségének. Ennek oka Hypereidés „teljesen egyéni, sajátos nyelvhasználatában” keresendő, amit meggyőzően szemléltet az a 25(!) kifejezés is, melyek mindegyike „csak Hypereidésnél, vagy később fordul elő a görög irodalomban.” *A rhodosi szónoklás* (168 skk.) című tanulmányban a szigetállam politikai viszonyainak áttekintését követően H. óvatosan tapogatja körbe az ún. rhodosi iskola stílusára vonatkozó forrásanyagot a Kr. e. III. századtól kezdve. Következtetése szerint Hypereidés az *argutia* és az *acumen* révén válhatott a rhodosiak kedvelt mintaképévé, de Apollónios Malakos és Molón az aischinési előadásmód követése miatt „elvéttették Hypereidés jellegzetes báját”. A kötet zárófejezetei (*Hypereidés elismertsége Rómában a Kr. e. I. században*, *A halikarnassosi Dionysios „elveszett” Hypereidés-tanulmánya*, *Hypereidés az ötűsabajnok: Ps-Longinos páratlan magasztalása*) az utóélet kérdésének egy-egy szűkebb részterületét vizsgálják — a korábbi alaposággal.

Természetesen, mint minden könyv, ez sem mentes a nyomdahiabáktól. Szükségtelen azonban felsorolását adnunk a kisszámú betűtévesztésnek, mert sehol nem befolyásolják a szöveg megértését. Az egyetlen kritikai észrevétel a kötet szerkesztőjének szól: az egyes fejezetek végén található jegyzetanyagot célszerűbb lett volna — a lapozgatást elkerülendő — lábjegyzetként tördelni.

Összegzésként csak a legnagyobb öröm hangján szólhatunk: H. Hypereidés-kötete nagyban hozzájárul a hazai klasszika-filológia adósságának a törlesztéséhez. Külön szerencse, hogy H. — amint azt a Bollók János-emlékkonferencián tartott előadásával bizonyította — nem lett hűtlen kedves szerzőjéhez, bízunk benne, hogy egykor személyében újabb honfitársunkat köszönhetjük a Teubner-sorozat szövegkiadóí között.

MÉSZÁROS TAMÁS

K. W. KIERDORF: RÖMISCHE GESCHICHTSSCHREIBUNG DER REPUBLIKANISCHEN ZEIT. Heidelberg 2003, 90 l.

A köztársaság korabeli római történetírás legújabb — tömör, de igényes — összefoglalásának külső címlapján mintegy mottóként Tacitus-idézet vonja magára az olvasó figyelmét (Ann. IV 32): „... A mi évkönyveinket senki ne vesse össze azok teljesítményével, akik a római nép hajdani történetét foglalták írásba. Azok roppant háborúkat, városok ostromlását, királyok megfutamítását és foglyulejtését, vagy — ha történetesen belső eseményekre irányult a figyelmük, — consuloknak tribunusokkal való meghasonlását, föld- és gabonatorvényeket, a nép és az optimaták harcait szabadon terjengve (*libero egressu*) örökíthették meg...” Gondoljunk azonban a rezignált folytatásra is: „A mi munkánk korlátok közé kényszerült és nem tarthat igényt dicsőségre, hiszen háborítatlan a béke (*immota quippe ... pax*), vagy alig veszélyeztetni valami; elszomorító az itthoni helyzet (*maestae urbis res*), mivel Tiberiusnak nem volt gondja a birodalom gyarapítására” — a *pax Augusta* megzabolázta a történetíró is.¹

Kierdorf körültekintő, megfontolt kutató.² Tisztában van a római történetírás rekonstruálásának nehézségeivel, a hagyomány töredékességéből adódó bizonytalansági tényezővel, és így az általános következtetések levonásának kockázatos voltával. Éppen ezért érdeklődéssel vártuk, miben és mennyiben sikerül előbbrevinnie tudásunkat — például — mindjárt a kezdetek kezdetén: Fabius Pictor történetírói teljesítményének megítélésében. Természetesnek találjuk, hogy számontartja azt a nemrégiben közzétett taorminai görög feliratot,³ amelyet M. von Albrecht nagyszabású modern irodalomtörténetében (1992; átdolg. 1997) még nem említ, és amelyből megtudhattuk, hogy Fabius műve Héraklés itáliai tetteinek leírásával, Lanuvium névadó alapítójának és a vele együtt harcoló Aeneasnak a hazatérésével (!) kezdődött, és hogy csak később került sor Romulusék városalapítására. Ezután következett az ősi Róma részletezőbb epizódok sorolásával előadott története, majd a bővebben dokumentált, folyamatos „Zeitgeschichte”, — akár csak a görög várostörténetekben, alapításuktól (*ktisis*) fogva. Termékenynek bizonyult itt a modern „oral history”-kutatás eredményeinek (a szóbeli hagyományozás fokán tanulmányozható „kollektív emlékezés” törvényszerűségeinek) bevonása: Fabius Pictor az „oral history” és az írásba foglalt *historiē* határvonalán vált a római történetírás kezdeményezőjévé.

Nos, mikortól fogva érzékelhető a görög historiográfia befolyása Rómában? A Fabius Pictor előtti időkből nincs tudomásunk Róma történetével foglalkozó, átfogó görög műről, legfeljebb egyes események vagy jelenetek ábrázolásáról, mint például a peparéthosi Dioklésnek Róma alapítását tárgyaló, a III. század közepére datálható írásáról, abból is a római ikerpár drámailag kiszínezett történetéről. Plutarchos hivatkozásából (Rom. 3, 1) arra következtethetünk, hogy Fabius ezen az egy eseten túlmenőleg Róma őstörténetének egyéb mesés mozzanataiban is görög mintákat tartott szem előtt.

Csakhowy miféléket? Kierdorf a Catórol és a korai annalistikáról szóló fejezetben (19 skk.) csak futólag érinti Ennius eposzát (*Annales*), mint amelynek kortörténeti megjelenítéseit a későbbi írók történeti forrásként használták fel. Enniusszal foglalkozó tanulmányainkban⁴ sikerült kimutatnunk, hogy már korábról: Fabius Pictor történetírói működése elválaszthatatlan a regényes Nagy Sándor-hagyomány kiaknázásának a III. század folyamán — mondhatni: *világszerte* — műfaji korlátoktól függetlenül kiterjedő divatjától.

A historiográfiai „formák” (műfajok) kialakulását tárgyaló részben tekintélyes fejezet jut L. Coelius Antipater monográfiájának (*Belli Punici annales*). Kierdorf itt (35) azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a második pún háború eseményeinek ábrázolása a mű későbbi könyveiben miért duzzadt egyre

¹ Vö. Tac. Dial. 40,3 *certo imperio contenta (gens)*; a császárkori béke problematikájáról l. *Pax Tacitea*. Dragma I 203 skk.

² Ide vonatkozó tanulmányai közül l. *Catos Origines und die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung*. Chiron 10 (1980) 205 skk.; *Anfänge und Grundlagen der römischen Geschichtsschreibung*. Klio 84 (2002) 400 skk.

³ A taorminai feliratról l. Dragma VI 48 sk.

⁴ L. Dragma II 17 skk. és III 50 skk.

részletezőbbé, azt feltételezi, hogy „a szerző talán egyszerűen szabad folyást engedett képzelőerejének és tollának”. Biztosat mi sem mondhatunk: talán arról lehet szó, hogy az író Hannibal Italia földjéről való kiszorulásának drámai megjelenítése során egyre kiadósabban élt a hellénisztikus történetírás regényes-drámai kelléktárának, közelebről a Nagy Sándor-hagyomány kimeríthetetlen gazdagságának szenzációival, vagyis — például — azzal, amit W. Herrmann könyvének (*Die Historien des Coelius Antipater*, 1979) recenziójában és egyebütt bemutattunk.⁵

A „későbbi” (Kr. e. I. századi) annalsztika képviselői közül C. Licinius Macerre Siri Walt disszertációja irányította a figyelmünket.⁶ Ennek áttanulmányozása során vált bizonyossá számunkra, hogy nemcsak a sallustiusi *Historiae*-ban szónokló Macer, hanem a szónoklat „megörökítője”, tehát Sallustius is hasznélvezője volt a Nagy Sándor-hagyománynak, főleg a Iugurtha-monográfiában. Kiderült, hogy a makedón világhódító alakjához tapadó regényes, sőt mitikus vonásokkal Nyugaton nemcsak a szicíliai Agathoklész, az épeirosi Pyrrhost, vagy éppen Hannibalt ruházták fel hízelgők; a római *nagyok* közül sem csak a Scipiókat, a „szerencsés” Sullát, Pompeius *Magnust*, a „gazdag” Crassust, hanem a *homo novus* Mariust is; továbbá, hogy Sallustius forrásainak a jegyzékét bizvást kiegészíthetjük a Nagy Sándor-hagyomány görög és római megszólaltatóival.

Nem feladatunk Kierdorf historiográfiai összefoglalásának, minden részletmegfigyelésének vagy utalásának tételes ismertetése. Mindenesetre kiemeljük a köztársaságvégi emlékiratok (*Memoiren als politische Selbstdarstellung*: 62 skk.) közül Caesar „kommentárjainak” a Mommsen óta hagyományos megközelítésen túlmutató értékelését, valamint a zárófejezetet, a nem kevésbé korszerűsített Sallustius-portrét (70 skk.), Sisennának kettejük közt tárgyalt kortörténeti művéhez azonban van megjegyezni valónk. Kierdorf él a Cicerónak köszönhető segítséggel, a *De legibus* elején (I 2,7) Atticus szájába adott Sisenna-jellemzéssel. Atticus szerint Sisenna felülmúlt minden addigi hazai írókat (*omnes adhuc nostros scriptores facile superavit*), persze nem szónoki minőségében és nem is történetíróként produkált „gyermekded játszadozáisaival” (*in historia puerile quiddam consecatur*). Ez a „gyermekdedség” abban nyilvánult volna meg, hogy Sisenna a görögök közül egyedül csak Kleitarchost ismerné és őt próbálná utánozni (*velle dumtaxat imitari*), de ha történetesen a nyomába tudna is szegődni, még mindig elmaradna a *legjobb* mögött (*quem si adsequi posset, aliquantum ab optimo abesset*). Kleitarchos volt tudvalevőleg az, aki a 300-as évek végén írott hatásos (effektvoll) Nagy Sándor-történetével nagyban hozzájárult a makedón uralkodó személyét glorifikáló kalandos hagyomány kialakulásához. Római felkapottságára vonatkozólag (de hitelességének megkérdőjelezésére is) Quintilianust szokták idézni (Inst. X 1,74): *Clitarchi probatur ingenium, fides infamatur*. Ennek a Kleitarchosnak volt tehát egyik fő szálláscsinálója Rómában az a Sisenna, aki — úgy mellesleg — Aristeidész frivol „milétosi” történeteit is latinra fordította (Ovid., *Trist.* II 443).

Ennél érdekesebb az a mindeddig figyelmen kívül hagyott tény — és ezzel visszakanyarodunk a kiindulásul választott Tacitus-idézethez, illetőleg Tacitushoz —, hogy Sisenna rendkívüli hatásokra pályázó (történet)írói eljárása a megközelíthetetlenként (*semnos*) tisztelt Tacitus legfélelmetesebb passzusai-ban, mint például a Seianus bukását követő embertelen megtorlás leírásában, vagy — mondjuk — Zenobia királyné kalandregénybe illő meghalatasi és feltámasztási históriájában is kitapintható.⁷

Kierdorf könyvének használhatóságáról pedig ezek után annyit, hogy a római historiográfia kérdéseiben tájékozódni óhajtók A. Rosenbergnek mindeddig megkerülhetetlen „Bevezetése” (*Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte*, 1921) helyett most már ezt vehetik a kezükbe, — hogy továbbléphessenek.

BORZSÁK ISTVÁN

⁵ L. Dragma II 43 sk.

⁶ L. Dragma V 63 skk.

⁷ L. Dragma I 426 skk., és IV 393 skk.

MICHAEL VON ALBRECHT: A RÓMAI IRODALOM TÖRTÉNETE, I—II. kötet. Ford. *Tar Ibolya*. Budapest 2003—2004, 1514 l.

Amikor kézbe vesszük az immár teljes magyar fordítását von Albrecht római irodalomtörténetének, az első gondolatunk és szavunk az elismerésé, hiszen Tar Ibolya, aki már Heidegger tolmácsolásával is bebizonyította, hogy kiváló német fordító, nem kevesebbet vállalt, mint hogy a magyar olvasóközönség kezébe adja a XX. század német klasszika-filológiájának egyik legnagyobb egyéni teljesítményét. Michael von Albrecht ugyanis mind önálló kutatásai, mind tudományos-szervező munkássága révén meghatározó egyénisége a római irodalom kutatásának, aki monográfiáin kívül elsősorban több modern nyelvre is lefordított irodalomtörténetével jegyezte be nevét tudományunk történetébe. A második gondolat azonban óhatatlanul a kétség és a kételkedés: vajon szükség van-e arra, hogy magyar fordítása legyen egy német irodalomtörténetnek. Hiszen van a teljes római irodalom történetét felölelő magyar nyelvű munka, aki pedig von Albrechtre kíváncsi, elolvashatja németül. Mert mondhatjuk, hogy von Albrecht műve nem a német nyelvű római irodalomtörténet, hanem csak az *egyik*. Ugyanakkor mégsem követi a nagy, rendszerező irodalomtörténetek gyakorlatát, hiszen aprólékosságban és adatgazdagságban nem mérhető a nélkülözhetetlen Schanz-Hosiushoz, legtöbbször viszont már-már az esszé felé hajló rövid tanulmányokat olvashatunk egy-egy szerzőről a *gondolatvilág (Gedankenwelt)* fejezetekben. Így von Albrecht irodalomtörténete nem pusztán adatokra és kikristályosodott álláspontokra támaszkodó munka, hanem többé-kevésbé egységes szempontrendszerre épülő monográfia a római irodalom történetéről, amely megpróbálja egy kézikönyv erényeit is magáénak tudni. Itt világossá válik, hogy a fordító miért döntött e munka magyarra ültetése mellett. Tar Ibolyának a római irodalom kutatásában és tanulmányozásában fölmutatott több évtizedes munkássága legjobban éppen a von albrechti iskolával rokon, amelyben a fő törekvés a faktumok rögzítésén túl az eszmei áramlatok megragadása. S a második gondolatra adott válasz részben az itt elmondottakból, részben pedig tapasztalatból fakad. Aki a római irodalom történetével foglalkozik, annak polcán nem juthat hely csak *egy* irodalomtörténetnek, amint semmilyen ókortudományi témáról nem elégedhet meg egyetlen szakmunkával. A tapasztalat pedig azt mutatja, akinek kezébe kerül ez a két kötet, ha nem olvassa is végig, örömmel forgatja, s szívesen tanul belőle. Persze, száz évvel ezelőtt nem kellett volna magyarra fordítani ezt a német nyelvű munkát, ma azonban egyre nagyobb szükség van alapvető szakmunkák magyar tolmácsolására. Tar Ibolyát tehát — a kétségtelen szellemi rokonságon túl — saját oktatói tapasztalata is ösztönözte arra, hogy ezt a művet magyarra ültesse át, s ezzel újabb tan-könyvet adjon diákjai és diákjaink kezébe.

Az elismerés és a méltatás mellett nem hallgathatjuk el azonban kritikai észrevételeinket sem. Bár hatalmas és alapos munka áll a két kötet mögött, egy-egy erőtlenebb nyelvi fordulat vagy félrefordítás előfordul. Ezekért azonban inkább a sürgető időt kell okolni, hiszen mindkét kötet a felsőoktatási tankönyvprogram keretében jelent meg, ráadásul igencsak szűk időn belül. Ezt a rezignált cinizmus tarthatja ugyan a legjobb ihletforrásnak, valójában mindig azt az utolsó alkalmat nyesi le, amely a végső simítás-hoz elengedhetetlen lenne. Egy újabb kiadás ennek a lehetőségét adhatná meg.

TAKÁCS LÁSZLÓ

EGY MAGYAR IDEGENVEZETŐ BÁBEL TORNYÁBAN, LÉNÁRD SÁNDOR ÍRÁSAI A NYELVEKRŐL. Szerk. *Siklós Péter* és *Terts István*. Ford. és jegyz. *Terts István*. Budapest 2003, 324 l.

Formás kis kötetben jelentek meg — többségükben újra — Lénárd Sándornak, a Micimackó latinra ültetőjének azok az esszéi, amelyek — ahogy az alcím is sugallja — a nyelvekhez kapcsolódnak. E rövid írásokat Terts István szerkesztői előszaván (13—21) kívül Siklós Péter Lénárd-életrajza (165—186), a bőséges jegyzetapparátus (187—310), valamint Lénárd publikációinak listája (311—319) egészíti ki.

Lénárd jó tollú és szellemes esszéista volt, akit kalandos sorsa és sokoldalú tevékenysége hatalmas élményanyaggal ajándékozott meg. Így érthetően élvezetesebb és lendületesek azok az ismeretterjesztőnek is szánt írásai, amelyek a katarinai német nyelvről vagy a botokud indián nyelvről szólnak, bennünket azonban a magyar nyelvről szólón kívül elsősorban két írása érdekel: az újlatin nyelvről szóló (118–131), valamint a Micimackó születéséről beszámoló, *Pu, a latin medve* című (145–164). E részletes és figyelmes írások azonban nem önmagukban állnak, hanem kiegészülnek a jegyzeteket író Terts István polemikus megjegyzéseivel, amelyekkel nem Lénárd, hanem inkább a latin modern nyelvként való használata védelmében kell vitatkoznunk. Lénárd elmondja, hogy a modern kifejezések latinra fordításában Reverendo Maffaccininek, a Pinocchio (*Pinoculus*) tolmácsolójának és Monsignore Baccinak, a latinul nehezen visszaadható szavak szótára (*Lexicon vocabulorum, quae difficilius Latine redduntur*) szerzőjének példáját követte, akik az újkeletű jelenségekre, találmányokra klasszikus szavak újszerű összetételeit alkalmazták. Terts István e gyakorlatot két terjedelmes jegyzetben is vitatja, majd támadja; míg a 197. jegyzetben azt mondja, hogy a Lénárd által is művelt neolatin nyelv a „legkevésbé életképes” a latin valamennyi tovább élő változata közül (278 sk.), addig a 211. jegyzetben már pontokba szedve, hosszan kifejtve bizonygatja a Lénárd járta út járhatatlanságát, mivel úgy látja, „Lénárd nemhogy kritikával illetné a neolatin *nyelvújítás* módszerét, hanem lelkesedni is látszik érte”, ezért kijelenti: „kénytelenek vagyunk — helyette is — elemezni és bírálni.” Terts az általa természetes nyelveknek nevezett nyelvek azon tulajdonságából indul ki, hogy azokban a szavak jelentős részének „közvetlenül semmi közük sincsen a megjelölt fogalmakhoz”, amibe értelemszerűen nem tartoznak bele sem a hangutánzó, sem az összetett szavak. A neolatinnak nevezett modern vagy XX. századi latin nyelv viszont éppen ez utóbbit használja — szinte kizárólag —, s a jegyzetíró hat pontba szedve általa ellenpéldának tekintett jelenségekkel igyekszik a neolatin szóalkotás létjogosultságát vitatni. Egy recenzió keretei közt nincs mód tendenciózus ellenpéldáit ízekre szedve cáfolni vélekedése tarthatatlanságát, így érvelésének jellemzésére csupán egyetlen példát idézek. Tertsnek az efféle latin szóalkotásról részint Heinrich Böll egyik kisregényének a szereplője jut eszébe, aki az *Isten* szó helyett olykor a *legfőbb lény, akit tisztelünk* kifejezést használja. Efféle szóhasználat azonban sem Lénárdra, sem a többi latinul megszólaló íróra vagy költőre nem jellemző, hiszen meglévő szavakat főlegesen tartottak körülírással kifejezni. S ami a legfőbb hiba, hogy Terts István olyasmit kér számon a latin nyelven, ami csak élő nyelvekre lehet jellemző, hogy az új dolgokra új kifejezést találjon. Nem felejthetjük el, hogy a latin nyelvet már nem használja egy többen lakó nép, csak egymástól sokszor több ezer kilométerre élő latinisták, akiknek kommunikációját egy-egy újkeletű tőszó a távolságnál is jobban megnehezítené. Mert a szellemes összetételek, amelyek a klasszikus auktorok nyelvében alapulnak, nem szellemi tornára ösztönöznek csupán, hanem lehetővé teszik, hogy a modern kifejezések szótára nélkül is megérthessük a korunkról szóló szövegeket, mint például a *Latinitas* című folyóirat tudósításait.

A kötet szeplője továbbá, hogy a latin szövegekbe olykor zavaró hibák csúsznak, mint például a latin *Max und Moritz* egyik versikéjének idézetébe: *Isti arbitraru fati / sceleri sund destinati!* Nagyobb türelmet az élő latinhoz, és nagyobb figyelmet, több megértést! Az olvasónak pedig jó bűvárkodást Lénárd írásaiban, és türelmet a jegyzetek olvasásához!

TAKÁCS LÁSZLÓ

RICHARD F. THOMAS: VIRGIL AND THE AUGUSTAN RECEPTION. Cambridge 2001, XX + 324 l.

A harvardi filológus legújabb kötete kétezer év Vergilius-recepciójával foglalkozik. Mint az előszóban megjegyzi, nem foglalkozik a költő teljes utóéletével, ami alighanem lehetetlen vállalkozás is volna, hanem csak néhány — számára — fontos, és jól megragadható pontját bontja ki a recepciónak. A könyv tíz fejezete közül (ide sorolom az önállóan nem számozott bevezetést is) főleg az első négy fejezet fókuszál az antik recepcióra, de ebből majdnem három fejezet foglalkozik Vergilius és kora, valamint a költő

és Augustus, illetve a költőtárs Horatius, valamint a fiatalabb Ovidius kapcsolatával. Erre azért is van szüksége, mert a szokatlan kifejezést (*Augustan Reception*) s annak az azóta eltelt idősakra is kiterjedő alkalmazását értelmeznie és magyaráznia kell. Szóhasználatában a címben szereplő kifejezés Vergilius műveinek, elsősorban az *Aeneis*nek az augustusi hatalmi ideológiával harmonizáló értelmezését jelenti, míg azokat az interpretációkat, amelyek az eposz kiábrándultságot sugalló olvasatát hangsúlyozzák — elutasítva a pesszimista jelzőt — inkább kétértelműnek, ellenzékinek vagy nem-augustusinak nevezi. Thomas egyébként nem zárja ki, hogy Vergiliusban valóban munkált bizonyos kétértelműség, amelynek nyomaira alapos és példamutató, az intertextualitás kínálta lehetőségek mintaszerű használatával mutat rá, ő azonban főleg az augustusi interpretáció továbbélésére összpontosít. A továbbélés általa vizsgált aspektusaiba egyébként — az eltelt kétezer év érthető hangsúlyeltolódásaival — a recepció számos formája beletartozik: az ókorból a költői alluziók és aemulációk, valamint a kommentárok, amelyekből több, a kétértelműségre való érzékenységet sugalló részletet elemez, míg a középkort teljesen kihagyva főleg az újabb korból és a XX. századból valók a recepció újabb formáinak vizsgálatai, amelyek között kiemelt helyen szerepel a magyar olvasó érdeklődésére alighanem kevésbé számot tartó Dryden-fordítás elemzése, mint a kortárs történelem és a klasszikus szövegek értelmezése — Vergilius esetében már nem először regisztrált — összefüggéseinek a bemutatása, amelyben a filológusoknak a politikai eszméktől befolyásolt tanulmányait vizsgálja. Különösen olyan területeket választ, ahol jól megragadható az *Aeneis* értelmezésében a politikai, történelmi háttér: az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus vagy az angolszász kultúrkörben a vietnami háború utáni időszak. E fejezetekben számos izgalmas információt olvashatunk arról, hogyan befolyásolta egy-egy politikai ideológia vagy történelmi trauma mindazt, amit a filológusok Vergilius eposzából kiolvastak. Ebben a tudomány- és recepciótörténeti részben azonban, amely rávilágít az olvasatok sajátos, bevallott vagy bevallatlan korlátaira, mégis elsősorban az készíthet továbbgondolásra és vitára, amit az első négy fejezetben mond el, hiszen ebben a Vergilius-filológia nagy kérdéseit veszi elő. Mivel e területen nem kevés a megnyugtatóan még nem tisztázott kérdés, sőt egy-egy probléma részletes kifejtése akár könyvnyi terjedelműre is duzzadhatna, Thomas bizony nem mér egyenlő mércével, amikor az ókori Vergilius-recepció egyes pontjait elemzi. Mert körültekintően vizsgálja és rajzolja meg a költő és a princeps viszonyát, részletes elemzésben próbálná meg igazolni, hogy Horatius és Vergilius korántsem voltak annyira közeli barátok, mint ahogy azt az általános vélekedés tartja, a Lucanusról vagy Ovidiusról, esetleg a kommentárok Vergilius-képéről és kritikájáról írt részek kevésbé tűnnek kidolgozottak, s inkább azt az érzést keltik, hogy a szerzőnek a kaleidoszkópszerű összeállítás állt szándékában, noha ez az anyag sokkal bőségebb annál, semhogy minden egyes részletét egyforma mélységig ki lehessen meríteni.

E kritikai megjegyzés ellenére Thomas könyve mégis fontos és izgalmas olvasmány, amelynek néhány megállapítását a továbbiakban aligha hagyhatják figyelmen kívül az aranykori római irodalom kutatói, vagy azok, akik Vergilius utóéletének egy-egy kiemelt és sajátos állomására kíváncsiak. Éppen a téma tág volta miatt egyenetlen a kötet kidolgozottsága, s nem minden olvasó számára fontosak egyformán az összeválogatott csomópontok. Sokat lehet viszont tanulni abból, ahogyan Thomas a különféle filológiai módszerekkel bánik, amikor más-más módon elemzi az utóélet dokumentumait.

TAKÁCS LÁSZLÓ

BÖLCSKE. RÖMISCHE INSCRIFTEN UND FUNDE. Hrsg. *Á. Szabó—E. Tóth*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Ungarisches Nationalmuseum. Budapest 2003, 476 l.

Soproni Sándor a Bölcskével kapcsolatos kutatási eredményeiről több helyen, így az 1989-es exeteri limeskongresszuson is beszámolt. Korai halála után nyolc évvel sikerült egy hozzá méltó kötetben az általa kezdeményezett kutatások eredményeit közreadni. A Tóth Endre vezetésével megalakult szerzőgárda javarészt az MNM kutatóit öleli fel. A publikáció különös aktualitását az is adja, hogy szinte vele

egyidőben jelent meg I. Piso tollából a carnuntum-pfaffenberg-i szentélykörzet felirat-corpora.¹ A mű egészének vizsgálata meghaladja a recensens feladatát, a hangsúlyt a feliratokra és a Teutanus-problematika kiértékelésére helyezzük.

Bölcske neve lassan fogalomná vált a Pannonia-kutatásban, mert az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb jelentőségű leletegyütteséről van szó. A leletek a Duna medréből kerültek elő egy késő római hídfőállás területéről, amelyet bár több mint 100 éve ismernek, módszeres kutatása csak az 1980-as években, a víz alatti régészeti kutatások megindulásával vált lehetővé. A római hídfőállás egyéb leletei mellett jelentőségét a másodlagosan beépített, faragott római kőemlékek adják, összesen 49 új római feliratos kő és további 43 kőfaragvány, amelyek a pfaffenbergi hasonló szentélykörzet (387 többségében új felirat vagy felirattörredék) és a sirmiumi beneficiarius-szentély (AÉp 1994, 1400—1478) mellett a tartomány egyik legnagyobb epigrafikai leletegyüttesét alkotják. Jelentőségét növeli, hogy a feliratok három jól elhatárolható csoportra oszlanak: 1. Iuppiter Optimus Maximus Teutanus-oltárok, összesen 17 darab; 2. a campoinai táborból és 3. az adonyi táborból származó feliratok. A kőemlékek döntő többségét Bölcske falu közössége egy arra méltó helyen, a templomkertben megépített, Soproni Sándorról elnevezett lapidariumban helyezte el.

Szép és izlées kötetet tart az olvasó a kezében. Kár, hogy O. Harl fényképei nem mindig tökéletesek a nyomtatásban. A számos tanulmányból álló kötet három részre osztható: 1. bölcskei kutatások története, a hídfőállás topográfiai helyzete. Az előkerült tárgyi leletanyag ismertetése: Tóth E.—Gaál A. (kisleletek), Lőrincz B. (bélyeges téglák), Berta J. (éremanyag), a késő római hídfőállások kronológiája. 2. A bölcskei feliratos és faragott kőemlékek katalógusa, azok részbeni értékelése: Tóth E. (feliratok és az abrittusi csata kronológiája), Mráv Zs. (palimpsestus feliratok), Beszedes J. (faragott kőemlékek), Alföldy G. (beneficiarius-oltár), Szabó Á. (Dolichenus-oltár), Lőrincz B. (auxiliaris katonai feliratok értekelése), Nagy M. (az oltárok közigazgatási vonatkozásai különös tekintettel Aquincumra). 3. A Teutanus probléma-kör kiértékelése: Mráv Zs. (hídfőállások kronológiája, IOMT és a Gellérthegy, Contra Tautantum helynév újraértékelése), Tóth E.—Tóth I. (IOMT és a Gellérthegy, június 11. és a *civitas Eraviscorum* kérdése).

Kár, hogy a kötetet nem lektorálták még egyszer; számos hiba kerülhetett volna ki a végső változatból. Ilyen például rögtön a címlapfotó kérdése: az ott látható — meglehetősen elmosódott oltárkő — sorszáma KatNr. 2 és nem 4, mint az a szennycímlapon olvasható. Több helyen az eredeti magyar szöveget nem fordították le. Különösen zavaró ez Nagy M. táblázataiban (451 skk.), amelyek némelyike lényegében magyar nyelvű maradt (Taf. 1, 2). Zavaró, hogy a *hedera* latin szó a feliratkatalógusban szinte mindig *héderaként* szerepel. Sokszor a befejezetlenség vagy a sietség jelei érezhetők. Ilyenek például a kipontozott vagy hiányzó adatok: pl. 399. l.: Mars Gradivus szoborbázisának (és nem oltára!) hiányzó méret- és ltsz. adatai, vagy a 427. lapon található Taf. III adatsoraiban szereplő, rendre hiányzó RIB számok. A 432. l.-tól kezdődő irodalomjegyzék feloldásai számos esetben hiányoznak vagy hiányosak, mint pl. ALFÖLDY 1960, ALFÖLDY 1964, BÓNIS ... esetében. A teljes hivatkozásjegyzék átnézése nem feladatomban, de pl. a 435. l.-on található munkák közül nem találtam KOVÁCS 1999, KOVÁCS 2000B felhasználását, KOVÁCS 2002 pedig az idézett helyhez aligha használható fel (395. Anm. 24). További példa lehet a téves hivatkozás: pl. 399. Anm. 56: Alföldi A. idézett tanulmánya Numizmatikai Közlöny 25, 1926-os számában jelent meg, nem az 1919—21-esben. Természetesen ezek a tévedések nemcsak a szerzők hibái.

1. Topográfiai kutatások: A bölcskei víz alatti régészeti kutatások történetét Gaál A. foglalta össze (11 skk.), a topográfiával kapcsolatos leírást Tóth E. végezte el (5 skk.). Adatait jól kiegészítik a Prohászka P. és Kovács P. által közölt² madocsi sírkő- és bölcskei (Kővári-szőlő — középkori templom) építési felirat, utóbbi a Commodus-kori építési feliratok 16. darabja. Hiányoljuk, hogy elmarad a Soproni Sándortól újra megtalált bölcskei katonai tábor, illetve az annak alapján felmerülő topográfiai problémák

¹ I. Piso: Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum 1. Die Inschriften. RLIÖ 41. Wien 2003.

² Kovács P.—Prohászka P.: Újabb feliratos római kőemlékek az MNM Adattárában. Ant. Tan. 47 (2003) 291 skk.

(pl. Lussonium azonosítása) megemlézése (CommArchHung 1990, 139 sk.). A Solt-Kali major területéről nemcsak kőemlékek (Teutanus-oltártör., sírkő, sírkert pillére), de bélyeges téglák is kerültek a hartai faluházba (OFAR-típusú falazótéglák). Érdemes lett volna kitérni a kőemlékek eredeti lelőhelyének kérdésére is, a Teutanus-kövek mellett miért éppen Campona és Vetus Salina területéről hoztak köveket, Matrica miért maradt ki? Az érdekes tárgyi leletanyag katalógusát Gaál A. készítette el (61 skk.). A leletanyag kiértékelése azonban elmaradt. Két megjegyzés: a Nr. 36 (Abb. IV/1) alatt mint Tonstatuenfragment közölt tárgy a fotó alapján inkább egy edény szalagfülére emlékeztet. A Nr. 48 alatt közölt (Abb. IV/13) Bronzegegenstand szemmel láthatóan egy szarmata síjvég. A díszített bronzüsttel mindenképpen érdemes lett volna részletesen foglalkozni. A hídfőállások új kronológiáját Mráv Zs. készítette el, aki az összes korábbi elmélettel szemben (tetrarchia, Constantinus-II. Constantius) Valentinianus korára teszi építésüket (33 skk.). Az új keltezés alapja azon jogos feltételezés, hogy a gödi tábor az Ammianus Marcellinus által leírt, félig elkészült táborral azonosítható. Mivel az ottani bélyeges téglák legnagyobb része az ún. OFAR-típushoz tartozik és ezek a hídfőállásokból is ismertek, ezért a hídfőállásoknak is hasonló korúaknak kell lenniük. Ezáltal a Soproni S.-féle II. Constantius-kori keltezés túl korai lenne. Talán itt sem ilyen egyszerű a helyzet. A Mráv munkája után következő tanulmány a bölcskei erőd éremforgalmát vizsgálja (Berta J.; 51 skk.). Figyelemreméltó, hogy az előkerült 57 érem nagy része a Constantinus-dinasztia korára tehető (KatNr. 10–37), ezen belül a II. Constantius uralkodása idejére eső veretek száma 18 (kár, hogy a verőcei hídfőállás éremanyaga beazonosíthatatlan).³ Ezzel szemben a dunakeszi hídfőállás alapján (?) talált nagy valószínűséggel Valentinianus-kori téglabélyeg (Saturninus) az új keltezést erősíti. Ez alapján a pannoniai téglabélyegek kutatásának egy alapproblémája merül fel: csak Valentinianus uralkodása idején készültek volna katonai téglabélyegek a Kr. u. IV. században? A verőcei és dunakeszi hídfőállásokban talált két padlószint sem zárja ki az ilyen késői keltezést. A verőceiben a két padlószint között megfigyelt pusztlási réteg a 374-es barbár támadással is kapcsolatban állhat. A bölcskei teljes téglabélyeg-anyagot Lőrincz B. tette közzé.

2. A feliratos emlékegy: Az egyes feliratok részletes tárgyalása előtt kiemelem, hogy a feliratokkal és a kőemlékekkel foglalkozó fejezetek a kötet legkiérleltebb részét alkotják. Az egyes feliratok olvasatai az esetek túlnyomó többségében helyesek, a fotók és rajzok is magas színvonalúak, az olvasatokkal egyezőek. A palimpsestus feliratokkal itt nem foglalkozom. Az elismerő szavak mellett a teljesség igénye nélkül néhány kisebb kiigazítást szeretnék hozzátenni a feliratok minél jobb végső közzétételéhez (RIU Supplementum II és CIL III Pannonia).

A katalógusrészt hasznos index követi. Sajnálatos, hogy a rövidítésjegyzéket hiába keressük! Több feliratos kőemlék esetében nem tették közzé a darab rajzát vagy fényképét, így az olvasatok nehezen ellenőrizhetők (a feliratokat egyszer tanulmányozhattam eredetiben Bölcskén).

Se rajz, se fotó: KatNr. 45–46, 49, A, B, C, E; csak fotó: KatNr. 4, 17, 42–44, 47–48; csak rajz: KatNr. D.

KatNr. 1. M(arcus) Ulp(ius) Verus nevében a V betű a rajzzal ellentétben teljes egészében megmaradt, az olvasat helyesen nem pontozza alá.

KatNr. 2. Hiányzik a consuldatálást tartalmazó utolsó hiányzó sor jelölése. L(ucius) Aur(elius) Silvanus nevében található IL ligaturát a rajz nem adja vissza. A felirat keltezése aligha lehet 210. június 11., ugyanis ebben az esetben Geta is Augustus volna, a felirat szövege azonban más: *pro sal. Imp(eratorum duorum) Severi et Antonini (Augg.) et Getae Caes(aris)* (és nem *Imp(eratorum trium)*), ezért marad a pannoniai feliratokon szokásos 198–209 közötti keltezés. A zavart az *Augg(ustorum)* szó elmaradása okozta.

KatNr. 3. A[u]g[usti] helyesen: *Aug[usti]* ... Egyik sérült betű sem szerepel a rajzon.

KatNr. 5. 5. sor helyesen: [– – –]I vagy LA SALMA. A SALMA betűcsoport — közötté interpunctio nem látható — leginkább a felirat állítójának cognomenéhez tartozhat. Annyi bizonyosnak látszik, hogy sem további istennévhez, sem a szokásos *pro salute adque incolumitate* formulához, vagy vala-

³ Magyarország régészeti topográfiája 9. Budapest 1993. 241, 20/3 lh.

mely császárnév egyik részéhez sem illik. A felirat korát is inkább a II. századra tenném, amikor több magánszemély is állított a szentélykörzetben oltárt (l. a palimpsestus feliratokat és KatNr. 17), erre utal a hivatalos oltárokon nem szereplő Conservator melléknév, valamint a szokásos formula hiánya. Mindezek alapján talán leginkább egy [- -]ia Salma[- -] (talán hapax) női név képzelhető el, az igen ritka sémi eredetű Salmas férfi cognomen (CIL III 837 — Dacia, Mojgrád, numerus Palmyrenorum) kevéssé valószínű.⁴ Ilyen név lehet talán a kelta Salmane(s) (CIL VII 1119: *Holder*: op. cit. II, 1314).

KatNr. 6. a császárnév helyesen: *M(arci) Âur(elii) Severi Alexandri*.

KatNr. 7. a császárnév helyesen: [[*C(ai) Messi* (I longa!) *Quiñti Traiani Decci Pi(i) ...*]]. A rajzon a világosan kivehető betűk sem szerepelnek, pl. Decius neve.

KatNr. 11. 2. sor: *inco[m]m[un]itate*. 4: *in|vic[us]i*. 7—8: *Marc|i*. 9: *au|gur q[ua]estor* ... 11: *dedicaveru[n]t*¹ 12: *di[e] pr[idie] Idu(u)m Dec(embrum)*, ugyanis az Idus, -uum (f) és a többi határnap mellett a hónapnevek melléknévekként viselkednek, jelen esetben plur. genitivusban állnak. 13: [[*Aureliano Aug(usto) et*]].

KatNr. 12. 7. sor: *civitat[i]* alak egyszerűen dativus is lehet, casusok felcserélése gyakori a vulgáris latinban.

KatNr. 13. 10. sor: A ritka *Cemes(us)* cognomen helyett az egyszerűbb és jóval gyakoribb *Cleme(n)s* nevet javaslom. Az E betű a többinél jóval hosszabb talpa ezt lehetővé is teszi.

KatNr. 14. 2. sor végének feloldása helyesen: *adque*. 5: csak *p(ontificis) m(aximi)* 6: *co(n)s(ulis)* 13: *Ael(ius)* 15: *de|dicaverunt*.

KatNr. 15. 8. sor helyesen: *e[st]*.

KatNr. 16. 4. sor helyesen: *san(c)ta[e] c[on]f[ess]io[n]is*. 13: *Era|viscorum M(arcus) Âur(elius) ... 15: die III Idu(u)m Iuniarum* a KatNr. 12-ben megadott szempontok szerint. 16: *d(ominis) [n(ostri) duobus] Diocletiano| I|I| et M[axi]|mi[ano Aug(ustis) duobus]| co(n)s(ulibus) duobus*, mindezek alapján a felirat állításának ideje: 287. június 11.

KatNr. 17. Utóbbi oltárkövet Tóth nem tartotta a Teutanus-oltárok közé tartozónak (127 sk.), véleményem szerint azonban a sorozat 17. darabjáról van szó. Régebbi olvasata szerint egy *M(arcus) Aur(elius) Tacitus aug(ustalis) civit(at)is Eravis(corum)* alakot feltételeztek a 2—3. sorban (307; 451). A kő általam javasolt rekonstrukciós javaslata az alábbi tényekből kiindulva a következő: 1. A 2. sor első betűje bizonyosan T, az utolsó pedig L. 2. A 3. sor G betűje után még egy betű látszódik. 3. A CIVIT betűk világosan kivehetőek a 4. sorban. 4. A pro se et suis formula alapján bizonyosan magánjellegű oltárról van szó, ezért a szokásos formula kizárható, mindenképpen a *civitas* tisztségviselőjéről van szó, akinek a neve a 2—3. sorban található: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Teut(ano) P(ublius) Ael(ius) | ++++u[er]s aug(ur) p(rinceps) | civit(at)is Eravis(corum) | votum s(olvit) l(ibens) m(erito) | pro se et sui | s.*

A fenti adatok alapján mindenképpen II. századi feliratról van szó, a markomann háborúk utánra aligha keltezhető.

KatNr. 21. és p. 231. 9. sor helyes olvasata: *v(otum) s(olverunt) l(ibentes)*, mivel ketten állították a feliratot. 11: *A Dex|tro* névben az X betű felemelése az olvasatban szükségtelen.

KatNr. 23. az 5. sorban a *praeest* ige egybeírandó! Ugyanígy a 26. felirat 5. sorában is.

KatNr. 24. 2. sor: a leírásban szereplő *T(h)rac(um)* alak a helyes, a rajzon szereplő HR ligatura helyett. 5. sor: a *[p(rimus)]|p(ilus)* olvasat a biztosan helyes.

KatNr. 27. 7. sor helyesen: *praef(ecto) ...* A rajz helyes.

KatNr. 28. 2—3. sor helyesen: *Fabiân(us) | eq(ues) 5. insta[n]tem* (+casus csere: acc.+nom!).

KatNr. 29. 4. sor: *Stellati(na tribu) ...*

KatNr. 30. 2. sor helyesen: *c(ui) p(raeest) ...*

KatNr. 31. 5. sor helyesen: *pr(a)ef(ectus) ...*

KatNr. 29—32. *T(itus) Vennonius Avitus* egy új katonai diploma alapján Kr. u. 192 körül volt az ala praefectusa: *D. MacDonald—A. Pangerl*, ArchKBl 33 (2003) 259 skk.

KatNr. 35. 5. sor helyesen: *eq(uiatae) ...*

⁴ *W. Pape*: Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig 1911⁴, 1332.

KatNr. 39. *M(arcus) Foviacius Verus Iunior* korábbi felirata is ismert apjáján kívül Aquincumból (CIL III 4388): AÉp 1972, 363.

KatNr. A. A hiányzó dedikáció alighanem biztos kiegészítése a következő: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et T(eutano) vagy | Teutano – – –]*, mivel bizonyosan egy június 11-én állított oltárral állunk szemben.

KatNr. B. Mócsy A. feloldása az idézettel szemben a következő volt: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iuno|ni Regi]na[fe pro | sal(ute) et in]colu|[mit]at(e) civit(at)is [E]ra]viscor(um) T(itus) Ael(ius) | Valens et P(ublius) Ael(ius) | [Du]bitatus Iivir(i) | mun(icipii) Aq(uincensis)*. Ezzel szemben az általa közzétett rajz alapján — amely minden vonatkozásában helyes — a következő helyen kell csak változtatni: *in]colu|[mi]tat(e)*. Tóthék új kiegészítést javasoltak abból kiindulva, hogy már *a pro salute Imp. ... et incolumitate c. Er.* formula használatát feltételezték és Aquincum még mint *municipium* szerepel a feliraton, azaz szerintük az oltárkő 182—194 közé keltezhető: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Teutano | pro sal(ute) | Imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) | Commodi] A[nt(onini) | Aug(usti) et in]colu|[mit]at(e) civitat(is) · | [Erav]iscor(um) T(itus) Ael(ius) | Valens et P(ublius) Ael(ius) | [Dubi]tatus Iiviri | mun(icipii) Aq(uincensium) | [posuerunt (ante) die(m) | III Idus Iunias | – – – – –]*.

Az új olvasatban bizonyosan téves: 6. sor: *i[n]colu|[mit]at(e) civit[is] [E]rav]iscor(um)10. Iivir̄. A felirat eleje és vége hiányzik, utóbbiak biztos kiegészítése aligha lehetséges, nem ismerjük a hiányzó sorok számát, a korábbiak alapján nem zárható ki, hogy Mócsynak van igaza, és csak a levert párkányon található dedikáció 1. sora hiányzik: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(eutano)]*. Az utolsó két sor elrendezése, kiegészítése is felettebb bizonytalan, az állítmány lehet még a *dedicare* is, nem valószínű *die(m)* javaslat sem, vagy nem teszik ki: *(ante diem) III Idus Iunias* vagy ablatívusszal: *die III Iduum Iunianum* (cf. KatNr. 11, 16). A felirat keltezését, a császárnév kiegészítését sem érzem teljesen biztosnak, mivel — amennyiben jó a 182—194 közti keltezés — Commodus mellett szóba jöhet még Septimius Severus is (193—194). Nem tartom azonban teljesen kizárhatónak azt sem, hogy a *pro sal(ute) Imp(eratoris) ... et incolumitate civitatis Eraviscorum* formula használata már korábban megkezdődött, és az első időszakban (vö. KatNr. A=RIU 1493) Aquincum és ordo-ja üdvéért külön állítottak oltárokat *pro sal. Imp. et ord. Aq.* szövegű formulával a *civitas Eraviscorum*-ot említők mellett.*

KatNr. F. 2. sor helyesen: *in{i}columitâe. 4. invict(i) 6. divi|ñ(ae) eius et civit(at)is Era|viscor(um)*. Pusztán a TE ligatura alapján nem lehet, és felesleges is egy *civiteraviscorum* plur. gen. alakot feltételezni a *civis Romanus-civeromanus* vulgáris szóösszevonás alapján (RIU 1429). A felirat első állítójának cognomenét továbbra is *Tüt(i)anus*nak tartom *Titanus* helyett, mivel összesen még egy Titanus névalakot ismerek (IMS VI 9) az igen gyakori Titianusszal szemben (pl. a Roma városi cognomenek között sem ismert, Kajanto monográfiája sem vette fel a cognomenek közé).

3. Teutanus-kérdés: Egymástól függetlenül Mráv Zs., Tóth I. és Tóth E. is foglalkozott a kérdéssel, adataik, érvrendszerük általában egymást követi, ezért fordulhatnak elő bennük kisebb ismétlések. Észrevételeim során csak az egyes tanulmányok lapszámaira hivatkozom.

a) Contra Tautantum kérdése. Mráv Zs. itt is kifejti azon elképzelését, hogy a Notitia Dignitatum valeriai listájában említett Contra Tautantum helynév (Occ. 33, 55) az Eskü téri római erődre vonatkozna, és mindezek alapján a Gellérthegy római kori neve Mons Teutanus (első változatában Teutani) lett volna. Azt a zavaró körülményt, hogy így a két ismert aquincumi bal parti ellenerődhez már három helynév is társul, eredetileg úgy próbálta meg áthidalni, hogy a Transaquincum név nem egy ellenerőd, hanem egy területi egység neve lett volna. Egy korábbi, a tetrarchia-korral foglalkozó tanulmányomban szükségszerűen már kénytelen voltam a kérdésre kitérni.⁵ Azt talán sikerült bemutatnom, hogy az utóbbi felvetés nem helytálló, mivel a római tartományokban több Trans- kezdetű helynév is ismert. Utóbbi ellenvetésemet talán elfogadva az új változatban már nem szerepelt a Trans Aquincumra vonatkozó elképzelés. Mráv azonosítását Tóth E. kissé nagyvonalúan mint „die einzige glaubhafte Erklärung und Lokalisierung” mutatja be (407), amely véleményem szerint enyhén szólva is túlzó kijelentés. Jó néhány érv is felvethető az azonosítás ellen, amelyet ugyan továbbra sem lehet teljes bizonyossággal kizárni, de mellette elfogadhatóbb magyarázat is létezik.

⁵ Kovács P.: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekhez Pannoniában. Ant. Tan. 45 (2001) 141 skk.

1. Komoly nyelvészeti érvek nem szólnak az azonosítás mellett. A *Tautantum* alakot szövegromlás nélkül aligha lehet visszavezetni *Teutanusra*. A másik szöveghagyomány (Cod. Par.) szerint a helynév eredeti alakja *Tantantum* és nem *Tautantum*, utóbbi vizsgálata vezette Soproni S.-t a saját *emendatió*jához: *Contra Constantiam*. Amennyiben ez a helyes hagyomány, minden további érvelés szükségtelen, az azonosítás teljes bizonyossággal elvethető. Jelen elképzelés nem számol a 2. T mássalhangzó létével sem. Eu > au változás tudtommal semmilyen latin nyelvben nem mutatható ki, a meglehetősen kétséges azonosítású *Teutomer*—*Tautomedes* barbár névalakok — amennyiben valóban azonos személyről van is szó — mindössze annyit bizonyítanak, hogy a IV. századi szerzők eredeti hangzásúaknak megfelelően a germán neveket aligha adhatták vissza. *Tauto*-alakok egyedül a balti nyelvekben ismertek, *Teutates*-nak és a *teuta* szónak sem ismert a *tauta* variánsa.⁶ Egyedül hispaniai feliratokon fordul elő a talán ebből a szóból levezethető *Tautius nomen* (CIL II 2773, 5692).⁷ Utóbbiak pannoniai párja azonban mindig a *Teutius*, sohasem *Tautius* (cf. RIU 838). A keleti kelta nyelvjárásokban — így a Kárpát-medencében használtak között sem — a *Taut*-alak nem mutatható ki egyetlen egy esetben sem! Jelen helyhez Höring és Anreiter pannoniai helynevekre vonatkozó munkái mellett mindenképpen használni kellett volna Mády Zoltán hasonló témájú, méltatlanul feledett kandidátusi disszertációját is.⁸

2. Mráv szerint a *Constantia* nevet tartalmazó helynevek helyes említése Soproni *emendatió*jának ellenérve. A NotDig valeriai listájának (Occ. 33) kérdése azonban nem ilyen egyszerű. Számos tévesen hagyományozott névalak figyelhető meg benne, ezek közül a legfeltűnőbb a *Contra Tautantum*-hoz leginkább hasonló *Contra Herculia* esete, amelyet, bár az eredeti *Ad Herculem* alak helyesen szerepel (33, 32; 46), többször is rontott formában adtak vissza: *Conradcuha* és *Conradculia* (33, 6; 27). Ez alapján *Tautantum* esetében sem zárható ki a szövegromlás.

3. *Contra Tautantum* szükségképpen posztulál egy *Tautantum* nevű helynevet, mégpedig egy települését. A Római Birodalomban összesen 15 *Contra* kezdetű helynév ismert: Gallia: *Contra Aginnum*; Pannonia: *C. Aquincum*, *Herculia*, *Florentiam*, *Tautantum*; Moesia I: *C. Reginam*; Aegyptus: *C. Apollonos*, *Copto*, *Lato*, *Ombos*, *Pselcis*, *Suenem*, *Tafis*, *Talmis*, *Tummis*. Valamennyinek létezik egy túlparti településpárja, egyetlen olyan eset sem ismert, amikor más földrajzi névhez (így egy hegy nevéhez) volna a *Contra* előtag köthető. Feltehetően nincs ez másként jelen esetben sem. Mindezek alapján előbb egy *Teutanus* nevű jobb parti település létét kellene bizonyítani. Utóbbival a tabáni LTD fazekastelep, bár a római kort részben megérte egy gödör leletanyaga alapján (dél-, közép-galliai és rheinzaberni sigillatákkal) — aligha azonosítható.

4. A jelenleg is tartó gödi feltárások alapján a tábor talán azonosítható az Ammianus által leírt quad földön elkezdett (XXIX 6,2—4), de be nem fejezett katonai táborral, ahogyan azt korábban már magam is felvettem. Ezen azonosítás alapján azonban nem kell feltétlenül Soproni megoldását elvetnünk. Az azonosítás folyamán mindig abból indulnak ki, hogy *C. T.* bizonyosan egy bal parti erőd volt, ami korántsem biztos. *Contra Florentiam* (Dunafalva) és *Herculia* (Szob) esetéből (Not. Dig. Occ. 33, 44; 6; 27) kiindulva bizonyos, hogy hídfőállások is kaphattak *Contra* előtagos helynevet, ezt *C. Florentiam* esetében az *in burgo* meghatározás kétségkívül is teszi. Ez alapján *C. T.* miért ne lehetne bármelyik eddig név nélküli bal parti hídfőállás (Nógrádverőce, Dunakeszi, Szalk?, Solt, Zádor-Imcs). Ezek közül a Dunakesziben feltárt éppen *Constantia*-Szentendre táborával szemközt fekszik, a *Contra Constantiam* helynév rá jobban is illik, mint a gödi táborra. Természetesen ez a lehetőség a *Contra Aquincum* helynév esetében is fennáll, de a két erődön kívül a pesti limesszakaszon csak kisebb őrtornyok ismertek, viszont a két erődnev azokat is magába foglalhatta.

5. E változat szerint is fennmarad az eredeti probléma, a mai Budapest térségében két ismert erőd (Rákos-patak torkolata és Eskü tér) mellé három helynevet párosítanak: *C. Aquincum* és *Teutantum*,

⁶ A. Holder: *Alt-celtischer Sprachschatz* II. Leipzig 1896. 1804 skk.

⁷ Holder: i. m. 1773; B. Lőrincz (ed.): *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* IV. Wien 2002. 110.

⁸ Mády Z.: *Pannonia településnevei*. Kandidátusi disszertáció. Budapest 1969. 243 sk.

valamint *Trans Aquincum*. Az esetleges harmadik erőd — vagy jelentősebb hídfőállás — előkerüléséig aligha jelenthető ki, hogy az Eskü téri erőd egyetlen lehetséges neve *Contra Teutanum* lenne.

6. További fontos kérdés az Eskü téri erőd felépítésének indoka, hol is lehetett a jobb parti település párja. Utóbbira a legvalószínűbb magyarázatot minden bizonnyal Zsidi P. adta meg, aki szerint Aquincum eredeti helye (Gellérthegyi oppidum) alapján kapta az erőd a *Contra Aquincum* nevet.⁹ A hozzá legközelebbi nagyobb település, a vízvárosi *vicus* is kapcsolatba hozható az erőddel, ahol Kérdő K. ásatásai nyomán egy nagyobb civiltelepülés képe bontakozik ki. Megépültének indoka pedig aligha lehet más, mint az összeszűkülő Duna átkelőjének biztosítása, itt a középkorban is rév működött. Már a későrómai kor előtt is használatban lehetett (lásd a principatus kori leleteket a környékről: pl. coh. VII Breuc. Ant. téglabélyegek). Mindezen adatok alapján (esetleges új adatok felmerüléséig) továbbra is Soproni S. *emendatio*-ja (*Contra Constantiam*) a valószínűbb lehetőség.

b) A szentélykörzet helye. A szentélykörzet azonosításával kapcsolatban olyan kijelentéseket tulajdonítanak nekem, amiket sohasem állítottam. Póczy K. azonosítását (Szépvölgyi úti villa) sohasem fogadtam el, idézett munkámban szó szerint annyit írtam, hogy „további alaposabb bizonyításra szorul a szentélykörzet hollétének kérdése”. Nos, ezt a munkát kísérte most elvégezni Tóth E. és Mráv egyszerre. Érvrendszerük továbbra sem teljes egészében kielégítő. Korábbi megjegyzésemmel csak azt a rendkívül makacs, téves elképzelést igyekeztem kiirtani, hogy a korábbi oppidum a III. századig, mint *civitas*-központ fennmaradt volna.¹⁰ A másik fő problémát abban látom, hogy a korábbi nagyobb felületeken folyó feltárások ellenére máig nem kellőképpen tisztázott az oppidum, a hozzákapcsolódó Gellért téri és tabáni (valamint lágymányosi és vízvárosi) telepek kapcsolata. A francia—magyar ásatások alapján elmondható, hogy az oppidum aligha érte meg a római hódítás korát. Az egykori kelta erősség területén római kori beépítettséggel nem számolhatunk, ezt semmilyen leletanyag nem bizonyítja. Az esetleges erózió a római leletek mellett a korábbiakat is megsemmisítette volna, római kori szemétdödrök és más földbevéjt objektumok előkerülése tehát indokolt lenne. Ugyanilyen makacs tény az is, hogy a hegycsúcs, azaz a Citadella környéke aligha maradhatott ki a tartományi védelmi rendszeréből. Aligha lehetett volna jobb kilátót keresni a túlpárt (és az erőd által biztosított révátkező) szemmel tartására, ezért teljesen indokolatlan, hogy a Citadella építése során megfigyelt falmaradványokat ne egy őrtoronnyal azonosítsuk¹¹, ahogy azt korábban már joggal feltételezték. Tóth és Mráv lokalizálása szerint a szentélykörzet a hegy déli lejtőjén, míg a temető a nyugatin helyezkedett el. A topográfiai helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Az Érdy által közzétett sírkövek (CIL III 3594, 3602) nem a hegy nyugati, hanem a déli lejtőjén kerültek elő (Akadémiai Értesítő 7 (1847) 87), csak Radnótinál lett a délből nyugat.¹² A CIL III 3598 = 10552 sírkő a nyugati lejtőn a Citadella közelében került elő. A 4. sírkő a Kelenhegyi út 27. kertjében került elő, a Rezeda utca közelében (CIL III 15169). Mindezek alapján aligha választható el a feltételezett temető és szentélykörzet területe. A Mráv által idézett (341), újonnan előkerült oltárkőtöredék, amely egyébként egy félkész sírkővel együtt (!) került elő a Kelenhegyi úton, a megtaláló szerint is töltőanyagként került lelőhelyére.¹³ A sírkő félkész volta inkább a római kori kőbányából és egy közeli kőfaragóműhelyből való átszállítását bizonyítja. A szentélykörzetnek aligha lehet köze a Tabán területén (Horgony utca) talált Liber Patert ábrázoló táblához (AÉp 1937, 195). A Nemesis oltár nem a nyugati lejtőn (398), hanem a „vízmedence” alatti téren került elő (BudRég 9 (1906) 46, Nr. 8). Nem egyértelmű a helyzet a Gellértfürdő építése során előkerült Mars Gradivus-basis esetében sem (AÉp 1935, 164 = 1949, 201 = 1973, 435). A talpazat közepén kettévágott, rajta habarcsnyomok másodlagos felhasználásra utalnak. A Rezeda utcai kontrollátás eredményei sem igazolták a szentélykörzet ottlétét, az LTD oppidum telepét viszont igen (BudRég 13 (1943) 367)! A kötetből azon tény említése is kimaradt, hogy 1964-ben a feltételezett szentélykörzet helyét (Jubileumi Park) régészek felügyelete mellett jórészt beépítették, és valamennyi régészeti objektum megsemmisült. Jelentős leletek (pl. nagyobb mennyiségű faragott kőanyag) előkerüléséről nincs

⁹ Zsidi P.: Aquincum polgárvárosa. Budapest 2003. 129. 97. j.

¹⁰ Pl. Budapest története I. Budapest 1942. 237.

¹¹ ArchÉrt 7 (1887) 287; Visy Zs.: A rípa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000. 57.

¹² Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest műemlékei. Budapest 1955. 22.

¹³ Pető M.: BudRég 35 (2002) 125.

információ.¹⁴ Az sem teljesen egyértelmű, hogy a hegy déli lejtőjén előkerült kőemlékek elsődleges lelőhelyek-e. Tény, hogy a terület beépítése csak a XIX. sz. második felében kezdődött, ez azonban nem jelenti azt, hogy a területen semmiféle korábbi beépítéssel ne lehetne számolni. Ezek közé tartozik a Jubileumi Park kialakítása során megsemmisített barokk Kálvária (BudRég 35, 2002, 126—127), valamint a Kelenhegyi út 4. alatt, az egykori Sárosfürdő helyén talált középkori faragott kőemlékek alapján feltételezhető KK-i épület(ek) is.¹⁵ Az is tény, hogy 1851—52-ben a Citadella építése során a hegy délnyugati részén robbantással is fejtettek követ az erőd felépítéséhez. A félkész sírkő és a Mater Magna-tábla feliratának (CIL III 3471) befejezetlen volta (csak a dedikáció lett kifaragva, a feliratos mező legnagyobb része üresen maradt) is inkább másodlagos lelőhelyre utal. Utóbbiak esetében talán a helyi kőbányához közeli kőfaragó műhelyre. A Nemesis oltár esetében is csak az első két sort vésték ki (a 3.-at esetleg festették). A Rezeda utca 16. helyén korábban talált IOMT-oltárkő (CIL III 10418) kettétörött, de másodlagos felhasználására nincs bizonyíték. Hampel szerint — ez egyébként az egyetlen ilyen adat — lelőhelyén előkerült az oltárkő terméskő talapzata (4 × 2,5 láb), környékén római téglatöredéket is megfigyeltek.¹⁶ Hampel tévedése talán azzal hozható kapcsolatba, hogy téves telekszámot tette közzé az oltárt.¹⁷ A szentélykörzet a pfaffenbergihez hasonló méretű és felépítésű lehetett különböző szentélyekkel, esetleg amphiteatrummal, fanummal. Ilyen méretű lelőhelynek normális körülmények között több nyomának kellene maradnia (az oltárkövek elhurcolása ellenére: vö. a majd 400 pfaffenbergi feliratos töredéket). Az adatok, ahogy látjuk, egymásnak ellentmondani látszanak. Bár jómagam is legvalószínűbbnek azt tartom, hogy Teutanus kultuszhelye a Gellérthegyen vagy annak közelében volt, nem szabad kizárnunk más lehetőséget sem. Ennek egy másik, igen alkalmas helyszíne az ókorban is természetes fennsíkot alkotó Várhegy lehetne. Ezt az egyik oltárkő lelőhelye is megerősíti, az AÉp 1953, 14. felirat ugyanis a Várkertben került elő, igaz másodlagos felhasználásban.¹⁸ A Várhegy római kori beépítettségéről szinte semmit sem tudunk,¹⁹ csak szórványos leletek erősítik meg, mert a középkori építkezések során majdnem minden korábbi kultúrrejteget megsemmisítettek a sziklás rétegek. Azon korábbi nézetek, amelyek szerint a Várhegy a római korban lakatlan lett volna, aligha tarthatóak (pl. ArchÉrt 79 (1952) 190 skk.). Figyelemreméltóak ebből a szempontból a Várhegy lejtőjén található Corvin téri ásások során előkerült, a hegy lejtőjén felfelé húzódó (legalábbis az ásítás határáig bizonyosan) LTD telep nyomai. A fentiek alapján ismét csak azzal fejezhetem be, hogy a szentélykörzet azonosítása további alaposabb bizonyításra szorul, annyi bizonyos: az sem a korábbi oppidum területén, sem a Rezeda utcában nem volt.

c) Június 11. kérdése. Valamennyi felmerült probléma közül a legnehezebb ezen dátum kérdése, mert mind a carnuntumi, mind az aquincumi oltárokat június 11-én emelték. Ennek magyarázatára számos lehetőséget vetettek fel, eldöntésükre most aligha van lehetőség, ezért csak vázolólag a feltételezéseket. Annyi bizonyosnak látszik, hogy június 11. egyetlen hivatalos római istenség ünnepével sem áll kapcsolatban, az e napra eső Matralia ünnepe szinte kizárható. Tóth István az ünnepet a június 24-i Szent Iván éjszakájával hozta összefüggésbe a Iulian- és a Gregorián-naptár közti 13 napos elcsúszás alapján (378 sk.). A két időszámítás közti különbség okozta elcsúszás csak a XVI. században volt 13 nap, a Kr. u. II. században alig jelentett többet egy napnál! Tóthén kívül eddig a következő lehetőségek merültek fel:

W. Jobst: Marcus Aurelius hadjárata alatti 172-es esőcsoda. Ezt a nézetet már korábban többször is megcáfolták, a Piso-féle KatNr. 6—7. feliratok 159-re, illetve 166-ra keltezhetőek.

Soproni S.: Teutanus kelta ünnepnapja. Az IOMK-oltárok bizonyosan K(arnuntinus) feloldása (a Piso KatNr. 52 feliraton rövidítés nélkül kiírták a nevét) alapján a pfaffenbergi szentélykörzet esetében semmilyen őslakos kultuszra utaló jel nincs. Utóbbi ezért szintén elvethető.

¹⁴ *Pető M.*: Gellérthegy. Budapest 1997. 21; BudRég 35 (2002) 126—127.

¹⁵ Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatai és leletmentései 2002-ben. Budapest 2003. 133 sk.

¹⁶ *Hampel J.*: BudRég 4 (1892) 52 sk.

¹⁷ *Csemegi J.*: ArchÉrt 52 (1939) 114.

¹⁸ *Szilágyi J.*: BudRég 15 (1950) 320. 52. j.

¹⁹ Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest műemlékei. Budapest 1955. 29 skk.

Alföldy G. (in: *La Pannonia e l'impero romano*. Milano 1995, 30): Pannonia Superior és Inferior kettéválásának, azaz a két provincia születésének napja.

Piso (i. m. 14): első pannoniái Capitolium alapításának dátuma.

Soproni S.—Póczy K.—Pető M. (CommArchHung 1990, 138): a *municipiumok* alapításának napja.

Tóth E. (415 skk.): első pannoniái (savariai?) ara Augusti alapításának napja — a szentélyek alapításának napja — valamiféle június idusa körüli Iuppiter-ünnep. A lehetőségek közül ez utóbbit cáfolom, mivel többnapos ünnepről jelen esetben nincs szó, a scythiai és hispaniai párhuzamok közeli dátumai (június 10. és 13.) nem bizonyítanak egy egységesen elterjedt *feriát*. Gellius kérdéses helye (V 17) nem csak erről szól: a *Kalendae, Nonae, Idus* utáni napok nemcsak *nefastus*-ok, azaz nem törvénykezési napok, hanem az alliai csata emlékére *dies ater*-ek, amikről úgy határoztak, hogy *nullum his diebus sacrificium recte futurum*, idézi Gellius Verrius Flaccust. A cannae-i csata emlékére ugyanez vonatkozik a határnapok előtti 4. napokra, így június 10-re is! Véleményem szerint korántsem biztos, hogy a köztársaságkori tilalmak a császárkorban a távoli tartományokban is érvényben voltak. Az már egy más, kétségtelenül figyelemreméltó adalék, hogy egyetlen oltáron december 12-i keltezés szerepel (KatNr. 11: Kr. u. 271), de ez sem állhat Mater Matuta december 11-i ünnepével összefüggésben.

A Teutanus-szentélykörzet vizsgálatánál sokkal fontosabbnak tartom azt a tényt, hogy a pfaffenbergi szentélykörzetnek semmi köze sincs egy bennszülött kultushelyhez, azt csakis a *canabae* szerveztével lehet kapcsolatba hozni, így június 11-ének kelta ünnepnapja is felettébb bizonytalan. Érdekesnek tartom továbbá azt a tényt is, hogy magánfeliratok is feltűnnek a Teutanus-oltárok között (KatNr. 5, 17, egyes palimpsestus-feliratok), amelyek döntő többsége inkább a II. századra keltezhető. A harmadik fontos tény, hogy a formulák rendkívül konzervatívan megőrződtek mind a Pfaffenbergen (*consistentes intra leugam*), mind Aquincumban: *pro salute adque incolumitate* alakban a vulgáris *adque = atque* következetesen fennmaradt, pedig utóbbi alak Pannoniában nem különösebben gyakori.²⁰

d) Iuppiter Optimus Maximus Teutanus. Az már a Szépvölgyi úti villából előkerült Iuppiter-oszlop közzététele óta (AÉp 1965, 349) világossá vált, hogy a kultusközpontban az *interpretatio Romana* révén romanizált kelta főisten Teutates helyi tiszteletével állunk szemben. Tóth (401 skk.) és Mráv (344 skk.) az *interpretatio* sajátos formáját vélik felfedezni. Elméletük kronológiai sorrendje a következő: 1. Teutates *eraviscus* főisten kultusza a Gellérthegyen; 2. ebből fakadóan a hegy római kori neve *mons Teutanus* lesz, Teutates nevéhez a latin *-anus* suffixum járul; 3. IOMT kultuszának kialakulása a II. században. Ezen következtetések azonban aligha lehetségesek, mivel:

1. nyelvészetileg ez a fejtegetés nem vezethető le *Teutates* nevéből, hiszen ebben az esetben legfeljebb egy *Teutatanus* alak volna elképzelhető, csonkulásra pedig nincs magyarázat. Az istennév szóösszetétel (*teuta + tati*) révén jött létre, amelynek az első tagja, a *teuta* szó önmagában csak a törzset, a népet jelenti. Utóbbi etimológia sem elképzelhetetlen (*Teuta* kelta szó + *anus* suffixum), de ez is inkább csak az *interpretatio* során létrejött személynévképzés terméke lehet.

2. Az *-anus* suffixum, amely főnevek melléknévesítése során ugyancsak gyakran használatos, nemcsak a latinban, hanem a kelta nyelvben is létezik (Holder, i. m. I 164), semmi esetre sem lehet egy helynévképzés bizonyítéka. Természetesen az *interpretatio* során latin suffixum is kerülhetett a kelta névhez, ez azonban önmagában véve nem utal helynevesedésre. A suffixum korántsem csak helynévképzés során használatos, igen gyakori például a személynévek melléknévesítésekor is. *Teutatis* nevének görögös *-es* végződése (uo. 1805) latinos változatának is tartható az *-anus*.

3. A *Teutanus* istennév legközelebbi párhuzama a *Mars Toutenus* alak lehet (CIL XIII 6122). Utóbbi germaniai (Hohenburg) esetben a helynevesítést senki sem vetette fel. A *Teutates Toutatis, Totatis* névváltozata igen gyakori.²¹ A *Teutanus* névalak máshonnan is ismert: *Teuta* királynő *Teutana* névváltozata: Flor. II 5,2; *Teutani* törzs a Peloponnésosról Plin. Nat. hist. III 50; *Tautanus*: Anth. Lat. 208R.

4. Teljesen indokolatlan és szükségtelen egy helynevet is beilleszteni az *interpretatio* folyamatába.

²⁰ B. Fehér: *Lexicon epigraphicum Pannonicum*. Budapest 1997. 4.

²¹ Holder: i. m. II 1805 sk.

Iuppiter hegyi kultuszához talált párhuzamok tökéletesek: Capitolinus, Apenninus, Kasios; kelta: Poeninus, Candiedo. Ezek egyike sem volt azonban azelőtt istennév! A Tóthék által feltételezett folyamatra magam párhuzamot nem ismerek.

e) A *civitas Eraviscorum* kérdése. Valamennyi témakör közül a legvitathatóbbak a *civitas Eraviscorum* esetleges továbbélésére vonatkozó megoldások. Egy régebbi (1997-es), e kötetben gyakran idézett tanulmányom²² alapjául az szolgált, hogy a Mócsy A. által javasolt *attributiót*²³ a nemzetközi kutatásban nagy kétkedéssel fogadták. Miről is van szó? A pannoniai *civitas* peregrinák döntő többsége, ha nem mindegyike Hadrianus korára városi territoriumok részévé vált, a korábban viszonylag gyakori említései a törzsi kerületek tisztségviselőinek megszűnik. Ezzel szemben a *civitas Eraviscorum* látszólag eltérően viselkedik. Ennek legkirívóbb példái éppen az IOMT-oltárok, amelyek alapján jogossá vált az a felvetés, hogy a *civitas* a tetrarchia koráig létezett. Mócsy megoldási javaslata szerint *attributio* révén Aquincum *municipiuma* alá rendelték a *civitast*, és csak így élhetett tovább. U. Laffi, az *attributio* kutatója szerint azonban használata időben és térben korlátozott, Augustus után, illetve Italia és Narbonensis területén kívül nem használták, így elvetette Mócsy hipotézisét.²⁴ Nézetéhez később csatlakozott F. Grelle, F. Vittinghoff és H. Wolff is. Korábbi megoldási javaslatok szerint kultikus közösségként maradt fenn az egykori törzsi kerület a III. században. Fitz J. szerint a korábbi *civitas* területét a *municipium* alapításakor kettéválasztották, a déli maradt a *civitas*.²⁵ Utóbbi elképzelést már Mócsy is cáfolta.²⁶ A villa-hálózat és aquincumi tisztségviselők feliratainak elterjedése (pl. RIU 1485: Alsószentiván — *decurio col.*: az olvasatot lásd G. Alföldy, *Specimina* 18 (2004) (s. a.)) sem feltétlenül igazolja ezt a feltételezést. Ebben az esetben azonban éppen a Teutanus-oltárok állítóinak szerepe válna kétséssé, miért állítanának Aquincum duumvirei egy tőle teljesen független *civitas incolumitasáért* rendszeresen feliratokat. Tóth E. új megoldási javaslata szerint (409 skk.) a *civitas* valamiféle formában továbbélt a III. századig, de az IOMT-oltárokon említett *civitas Eraviscorum* már Aquincum *coloniájára* vonatkozik. Ez azonban aligha tartható a probléma reális megoldásának.

1. A *civitas* továbbélését, annak módozatát bővebben kellett volna kifejteni. Az indoklás nélküli „valamiféle formában” erre aligha elégséges. Ha Mócsynak vagy Fitznek van igaza, akkor azt a korábbi cáfolatok miatt indokolni kell.

2. A bölcskei oltárokon szereplő *civitas Eraviscorum* Aquincummal való azonosítása aligha tartható nézet, mivel a feliratokat állító *duumvirek* minden esetben *Ilviri coloniae Aquincensium* rangmegjelölést használnak ugyanazokon az oltárokon. Itt nem stilisztikai megkülönböztetésről van szó, hanem a *civitas* és Aquincum városa közti világos elválasztásról. Valóban használták a *civitas* szó másik (nem a *civitas peregrina*) jelentését javarészt késői feliratokon a *municipium*, *colonia*, *urbs* stb. szavak szinonimájaként.²⁷ Itt azonban ezek a feliratokkal is adatolt példák aligha alkalmazhatóak. Aquincum esetében az eddigi adatok (pl. CIL III 14416 = ILS 7178) a többihez hasonló módon csak a *civitas Aquincensium* alakot mutatják, ezért jelen párhuzam nem megfelelő. Az is kétségtelen továbbá, hogy egyes belső pannoniai városok esetében a törzsnév bekerül a helynévbe, de csak amikor a korábbi *civitas*-központ városi rangot kap (Neviodunum: *Municipium Latobicorum*, Aquae Balisae: *Municipium Iasorum*). Mint majd látni fogjuk, korántsem biztos, hogy Aquincum volt a *civitas*-központ, de ha mégis, előbb azt bizonyítani kell. Aquincum, Brigetio, Carnuntum, Vindobona és a többi legióstáborhoz kapcsolódó településkomplexumok kutatása világosan mutatja, hogy a rómaiak a legiós *castra* alapításakor tudatosan hozták létre, tervezték el a későbbi katonai és civil települések elválasztását. 1. Tábor és körülötte a *canabae* 2. tőle kb. 2 km távolságra (ha nem is mindig 1 *leugára*) a civil település. Ezen civil *vicusokat* — Mócsy

²² P. Kovács: *Civitas Eraviscorum*. *Antaeus* 24 (1999) 278 skk.

²³ Mócsy A.: *ArchÉrt* 78 (1951) 107 skk.

²⁴ U. Laffi: *Adtributio e contributio*. Pisa 1966. 67 skk.; 91.

²⁵ J. Fitz: *ActaArchHung* 23 (1971) 41 skk.

²⁶ Mócsy A.: *ActaArchHung* 25 (1973) 382, Anm. 103.

²⁷ Ezt nem kellett volna bizonyítani; bőséges listájuk: A. Mócsy: *ActaAntHung* 10 (1962) 367 skk. vagy P. Kovács: *Specimina* 16 (2000) 169 skk.

kutatásai óta ez teljesen világos²⁸ — a későbbi városi rangú települések kezdeményeinek szánták, lakosságuk is nagyobb részben nem az őslakossághoz tartozó telepesekből (és veteránokból) állott (vö. a *collegium fabrum et centonariorum* összetételét a II. sz. első felében). A korábbi feltételezés, mely szerint a bennszülött őslakosságot jelentős számban a civil *vicus*ban telepítik le, nem bizonyított. Egy-két feliratos adatunk ugyan van erre, mint pl. az intercisai RIU 1256 sírkő szövege (helyesen): *in civitate Er(avischorum) in Acinco d(efunctus)* vagy a 114-es CIL XVI 61 diplomán szereplő asszony, *Custa aquincumi origója*. A bennszülött falu teóriáját sem a *vicus* javarészt római leletanyaga, sem a korai faszervezetes házak nem bizonyítják.²⁹ Kétségtelen emellett az a tény, hogy az új *municipium* vezetőrétegébe jelentős számú hadrianusi új polgár került be, jelentős részük (ha nem is minden esetben) helyi bennszülött (teljes listájuk Nagy M. tanulmányában: 453 skk. T. III). A korábbi *civitas* vezetőrétegének romanizációja és polgárjoga nem a bennszülött *vicus*, hanem a folyamatos betelepülés bizonyítéka. A *civitas* tisztségviselőinek (két *princeps* és egy *decurio*) korai feliratai javarészt a *territorium*ról származnak: RIU 1345 — Tárnok, 1347 — Diósd, CIL III 3546 — Vác. Ez alapján kézenfekvő feltételezés a város latin jogú volta. Mindezekből azonban a *municipium* vagy *colonia Eraviscorum* (vagy analóg módon *Municipium Boiorum* alak Carnuntum vagy Vindobona esetében) név nem következik, ezt feliratok sem bizonyítják.

Fentebb említett tanulmányomban egy új megoldásra tettem kísérletet (amelyet tulajdonképpen már Mócsy is felvetett).³⁰ Kiindulópontjaim a következők voltak: 1. Hol feküdt a *civitas*-központ? 2. Hogyan lehet magyarázni a Kérdő K. ásatásai során előkerült, igen jelentős, a korábbi katonai tábor helyén (utóbbi a II. sz. elején kiürítették) kialakult civil település létét? 3. Mit jelent a KatNr. 14-es Kr. u. 286-os oltáron található *finibus Eraviscorum* kifejezés? 4. Az oltárokon kívül mi bizonyítja még a *civitas* Hadrianus uralkodás utáni továbbélését? 5. Lehet-e a *civitas Eraviscorum* helynév?

1—2. A minden bizonnyal legkésőbb Claudius korában megszervezett *civitas peregrina* központja az I. században csak a vízvárosi erőd *vici*sa lehetett, más a század végéig nem létezett; a *civitas* aligha felügyelhetett más, mint az itteni csapatot egyik tisztje. Nincs bizonyíték arra, hogy később átkerült volna a legióhoz, a központ pedig Aquincum *vici*sában, majd *municipium*ában lett volna. Ehhez kapcsolódóan talán jogos a feltételezés, hogy a vízvárosi *vicus* fennmaradásának indoka éppen annak *civitas*-központ volta, hiszen a katonaság elvonulása után a pannoniai *auxiliaris vici* megszűntek (l. az albertfalvai tábor és *vicus* esetében). A Corvin téri ásatásokon jelentős LTD telepet is találtak ebben a térségben.

3. A *finibus Eraviscorum*hoz hasonló kifejezés gyakran szerepel antik auktoroknál (ThLL VI (1912—1926) 786—803), de feliratos emlékeken is (CIL III 6418, V 4148, IX 1455, 43—44, XII 594 p. 815 = ILS 6988, RIU 135, ILS 5961), jelentése egyszerű: az eraviscusok területén, nem feltétlenül a *territorium*án (állították a feliratot). A *finis* azonban nemcsak territorialis értelemben lehet használatos, vonatkozhat egy-egy *territorium* belüli *vicus*, *pagus* (pl. CIL III 12488, 12508, p. 2549—2550, 2673, XIII 8965, 4143), sőt akár egy-egy birtok vagy síremlék területére is (CIL V 698 = ILS 5889 = InscrIt X/4 376, AÉp 1978, 744; 1919, 29). Ez több dolgot is jelent: kultuszközösség nem lehet, ez ugyanis egy *finibus Teutani* alakot feltételezne a kultikus *territorium*ok neve alapján (pl. *praedia Dianae Tifatinae*: CIL X 3240, 3828 = ILS 251, *finis Dianae*: CIL III 14195¹). Ebben az esetben nem lehet szó a *civitas* kettéosztottságáról sem, hiszen a feltételezett délebbi törzsi kerülettől az IOMT-szentélykörzet jelentős távolságra van.

4. A Teutanus-oltárköveken (különösen KatNr. 17) túl három feliratos kőemléket tekintenek bizonyítéknak a továbbélésre: CIL III 10408 = AÉp 1941, 14, RIU 1066, CIL III 10608. Az első a *civitas tabularius*át, a második pedig a *civitas* fel nem oldható (ARM() kezdetű) tisztségviselőit említi. Mindhárman hadrianusi újpolgárok, ezért nem véletlenül került fel F. Grellében az a gondolat, hogy tisztségeiket még a *civitas* létezésekor, a *municipium* alapítása előtt vették fel, később, Aquincum városi rangra emelése és a *civitas* megszűnte után pedig, mint pályafutásuk korábbi tisztségeit viselték azokat. Az intercisai oltáron a *decuriones municipii* tisztség áll előbb, ez időrendi sorrendet is takarhat. Ehhez járul az a tény is, hogy nem tudjuk, mikor került sor a hadrianusi városalapításra (a 124-es látogatásának elmélete meg-

²⁸ Pl. ActaArchHung 3 (1953) 179 skk.

²⁹ Pl. Zsidi: i. m. 34 skk.

³⁰ Mócsy A.: ArchÉrt 78 (1951) 110.

dőlt). A *municipium* legkorábbi datált feliratos említése éppen a 178-as Teutanus-kő (CIL III 3347), de a szintén hadrianusi *colonia Mursa* építési felirata 133-ra keltezhető (CIL III 3280 = 10261), ezért a városalapítások késő Hadrianus-kori lehetősége sem kizárt. Mindkét felirat esetében igaz, hogy a II. század közepénél későbbre nem keltezhető, ezért Grelle javaslata sem zárható ki. A *tabularius* funkció — amely egy a *civitas*-központban álló *tabulariumot* is feltételez — *civitates peregrinae* esetében eddig ismeretlen tisztség volt.³¹ Más a helyzet a CIL III 10608-as felirattörredékkel, amelyet *militibus leg. II ad. és civi|[bus] Eraviscis* állítottak.³² Utóbbi (szerintem inkább II. századi) feliratot Nagy Tiborhoz hasonlóan magam is a római katonai diplomákon szereplő Eraviscus *origo*-meghatározásokkal és eraviscus származású veteránokkal hozom kapcsolatba,³³ akik más esetben is megtarthatták származásukra utaló korábbi polgárságukat. Ugyanez vonatkozik a II. századi katonai diplomákon (a legkésőbbi Kr. u. 167-ből) említett Eraviscusokra is (ZPE 127 (1999) 255—267, CIL XVI 112, 123, 179, RMD 102, 103: vö. Róma-városi katonák sírfeliratán szereplő *origókat*. Utóbbival másutt részletesen foglalkozom.)³⁴

5. Galliai *civitas*-központok gyakran vesztik el eredeti nevüket és veszik fel a *civitas* nevét, pl.: Tullum-*civitas* Leucorum, Andemantunnum-*civitas* Lingonum, *Civitas* Redonum, Limonum-*civitas* Pictorum³⁵ (leggyakrabban mérföldköveken), ezért az általam javasolt megoldás nem párhuzam nélküli, reális lehetőség. A Tóth által összegyűjtött (431, T. V), napra datált (június 13.) és a bölcskei oltárok közvetlen párhuzamának tartható (IOM pro sal. Imp. állított) histriai votív feliratok mindegyike (különösen InsScythMin I 351) remekül mutatja, hogy ilyen típusú oltárokat az egyes városok territoriumain található vicusokban is állíthattak, utóbbi feliratot kifejezetten *IOM, Iunoni Reg. és pro salute Imp. et vici Celeris* emelték 177-ben. Ez tehát a Teutanus-oltárkövek esetében sem zárható ki. Az egy másik kérdés, hogy miért pont a *Civitas Eraviscorum incolumitasáért* állították Aquincum *duumvirei* az oltárokat. Annyi bizonyos, utóbbinak Aquincum territoriumához kellett tartoznia (helynévként vagy *attributio* révén). Mindkét esetben a felirat állításának a helye a fontos, az eraviscusok területén = *finibus Eraviscorum*. A Teutanus-szentélykörzetben Aquincum *duumvirei* is könyöröghettek a *civitasért*, az Aquincum *incolumitasáért* történő oltárállítás legfőbb helye mégiscsak a *municipium-colonia* Capitoliuma volt.

Mindezek alapján továbbra is csak három lehetséges magyarázat képzelhető el: 1. tényleg létezett az *attributio*; 2. a *civitas* kettéosztva továbbél — ez esetben a *civitas*-központ helye a kérdés; 3. a *Civitas Eraviscorum* Aquincum territoriumán belül valóban helynévvé vált, amely ez esetben alighanem a vízvárosi településsel azonosítható.

Összegezve: a szerzők és Soproni S. többéves munkája révén jelentős mértékben gazdagodott római provinciális régészetünk, elsősorban Aquincum és a *civitas Eraviscorum* kérdésre vonatkozó információs anyagunk. A munka legfőbb értéke a leletanyag, köztük a feliratok és a köemlékanyag magas színvonalú közreadása. Az értékelés során felmerülő vitás kérdések — június 11., Teutanus-kérdés, a *civitas Eraviscorum* továbbélése — a szerzők szándékával ellentétben azonban továbbra is megoldatlanok maradnak, az általuk adott válaszok többsége nem kielégítő, ezért a kérdés további vizsgálata szükséges. A kötet a további kutatások megfelelő fundamentuma.

KOVÁCS PÉTER

³¹ PWRE IV (1932) 1968 sk.; 1979 sk.

³² Jó kiegészítései: A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 264, Nr. 238/4; T. Nagy: ActaAntHung 29 (1981) 341, Anm. 28; Bölcske, 346, Anm. 128, Abb. 6.

³³ Nagy T.: ArchÉrt 114—115 (1987—1988) 18.

³⁴ P. Kovács: In: Pannonica provincialia et archaeologica. Budapest 2003. 227 skk.

³⁵ O. Hirschfeld: Kleine Schriften. 1913. 734 skk.